

# Izrael első aranykora

Jelige: ALS998

Lezárás: 2023.01.11

## Tartalomjegyzék

|                                                                      |    |
|----------------------------------------------------------------------|----|
| Bevezetés .....                                                      | 3  |
| 1. Biblián kívüli források.....                                      | 5  |
| 1.1. Feliratok .....                                                 | 5  |
| 1.1.1. Mesa felirata .....                                           | 5  |
| 1.1.2. Tel Dan felirat.....                                          | 7  |
| 1.1.3. III. Sulmánu-asarídu Karkar-i ütközetéről szóló felirata..... | 8  |
| 1.2. Építkezések .....                                               | 9  |
| 1.2.1. Samária.....                                                  | 10 |
| 1.2.2. Jezréel.....                                                  | 15 |
| 1.2.3. Megiddó egy lehetséges omrida város.....                      | 17 |
| 1.2.4. Hácór.....                                                    | 19 |
| 1.2.5. Jahac és Atárót lehetséges omrida települések.....            | 20 |
| 1.2.5.1. Jahac.....                                                  | 20 |
| 1.2.5.2. Atárót.....                                                 | 21 |
| 1.3. Népeség .....                                                   | 22 |
| 1.4. Kereskedelem és gazdaság.....                                   | 23 |
| 2. Az Omridák értékelése a bibliai szöveg szerint .....              | 27 |
| 2.1. A Királyok első és második könyve .....                         | 27 |
| 2.2. Az Omridák valláspolitikája.....                                | 29 |
| 2.3. Illés próféta.....                                              | 32 |
| 2.4. Nábót szőlője.....                                              | 35 |
| Összegzés.....                                                       | 39 |
| Felhasznált Irodalom .....                                           | 41 |

## Bevezetés

Izrael és az aranykor. Ha ezt a két szót látjuk egymás mellett, akkor minden bizonnyal mindannyiunknak elsőként Dávid, de legfőképpen Salamon juthat az eszünkbe, és a hozzájuk fűződő bibliai történetek. Dávid dinasztia alapítása, az ígélet a templom megépítéséről, Salamon bölcsessége, az aranyban pompázó templom, Sába királynő látogatása és csodálkozása Salamon gazdagságán. Nem is véletlen, hogy éppen ezek miatt a történetek miatt, az aranykorhoz Dávid és Salamon alakját kapcsoljuk, mert az elbeszélések egy valódi aranykorról szólnak.

Azonban dolgozatom címe egy másik aranykorra utal, amelynek székhelyét nem Júdában, azon belül pedig Jeruzsálemben, hanem Izraelben, Samáriában kell keresni. Samária nem a dávidi dinasztiahoz, hanem az Omrida dinasztiahoz köthető, akikről még sok teológus sem tud túl sokat, hat év elvégzését követően, csak valami fel-fel sejlhet a kortörténeti tanulmányokból, ha más nem, de a Mesa-sztélé biztos, hogy mindenkinek eszébe jut. Nem véletlen, hogy nem az Omridákhoz kapcsolja automatikusan az ember Izrael aranykorát, hiszen a dinasztia alapítójának, majd pedig minden leszármazottjának uralkodását, így értékeli a Héber Bibliában a Királyok első könyvének szerzője, a 16. fejezet 25. versében: „De Omri gonoszul cselekedett az Úr szemei előtt, gonoszságával meghaladta elődeit.” (Szabad fordítás, Szalay Kont). Egy ilyen értékelés után, nem, hogy nem feltétlenül gondoljuk azt, hogy hozzájuk kapcsolható Izrael első aranykora, hanem egyáltalán nem az aranykor, a gazdagság, a jólét juthat az ember eszébe velük kapcsolatban. A ránk maradt Biblián kívüli forrásaink és a régészeti adatok azonban nem abba az irányba mutatnak, hogy az izraeli királyság az Omrida uralkodóház idején valamilyen hanyatló, súlytalan, gyenge állam lett volna. Éppen ellenkezőleg, Omri egy négy generáción keresztül fennálló dinasztia alapított, amely elsősorban a dinasztiaalapító és fia Aháb ideje alatt, a térség egyik meghatározó politikai és gazdasági hatalmává tette Izraelt a Kr. e. 9. sz.-ban. Jól mutatja ezt, hogy Mesa móábi király és nagy valószínűség szerint Hazáél arám királyának sztéléje alapján arra következtethetünk, hogy Izrael királysága uralkodásuk ideje alatt Damaszkusz környékétől, a középső hegyvidéken és Izrael völgyein át egészen a déli Móábig terjedt, és az uralkodók jelentős számú izraeli lakosságon uralkodtak. Megemlíthetjük még III. Sulmánu-asarídu asszír király feliratát is, ami arról számol be, hogy Aháb egy szövetség tagjaként, a vele szembeni háborúba 2000 harcikocsit és 10000 gyalogost tudott kiállítani (Finkelstein és Silberman, 2003). Tehát nem csak egy nagy kiterjedésű államként beszélhetünk az északi

királyságról az Omridák idején, hanem a térség egyik meghatározó katonai erejeként is. A régészeti leletek is egyértelműen az északi királyság fellendülését támasztják alá ebből a korból, de a bibliai szövegek, annak ellenére, hogy az uralkodók uralkodását negatívan értékelik, akarva-akaratlanul is sikeres külpolitikáról számolnak be (1Kir 16,31; 20,34; 2Kir 9) (Hodossy-Takács, 2008).

Ezen adatok ismeretében, joggal vetődhet fel a kérdés, hogyha mindez így van, akkor miért számol be a bibliai szöveg ilyen negatívan az Omridák uralmáról. Miért van ekkora ellentmondás a régészeti adatok és a bibliai szöveg között? Mi a kiváltó oka ekkora ellenszenvnek az Omridákkal szemben? Hol van az „igazság”? Dolgozatomban megpróbálok választ találni ezekre a kérdésekre, és megpróbálok bemutatni a ránk maradt régészeti adatok alapján, hogy milyen is lehetett az Omridák uralma Izraelben a Kr. e. 9. sz.-ban, eltekintve az uralkodóház bukásától, mivel annak körülményei a mai napig elég homályosak.

## 1. Biblián kívüli források

A Királyok első és második könyvének a beszámolója szerint erőszak, kapzsiság, bálványimádás, koncepció per, jellemezte az északi királyságot. Azonban azt is látni kell, hogy elég vázlatos leírást ad Izrael királyságának első zavaros évtizedeiről a Királyok könyve, valamint, ahogyan azt már említettem a bevezetőben, néha-néha akarva-akaratlanul is sikeres csatákról, komoly szövetségkötésekről vagy építkezésről számol be a bibliai szöveg (1Kir 16,24; 1Kir 20,13; 1Kir 20,34;) (Finkelstein és Silberman, 2003). A Biblián kívüli forrásaink eltérve a bibliai beszámolóktól, egyértelműen abba az irányba mutatnak, hogy az északi királyság Kr. e. 884-842 között egy meghatározó politikai, gazdasági, katonai ereje volt az ókori Közel - Keletnek. De melyek ezek a forrásaink? Ebben a fejezetben először a meghatározó feliratokra fogok kitérni, amelyek beszámolnak valamilyen formában az Omrida uralkodók tetteiről, majd pedig azokat az építkezéseket veszem sorra, amelyek minden bizonnyal Omrihoz és fiához, Ahábhoz köthetők.

### 1.1. Feliratok

#### 1.1.1. Mesa felirata

A feliratot 1868-ban F. A. Klein az anglikán egyház egyik misszionáriusa, egy transzjordániai útja során fedezte fel (Hodossy-Takács, 2008). Mesa móábi király felirata eredetileg egy fekete bazaltkőből készült oszlopon volt található, azonban a körülötte történő események során több darabra tört, és így ma egy jól összerakott, kiegészített rekonstrukció tekinthető meg a Louvre-ban, ami Clermont-Ganneautnak köszönhető (Harper, 1896, Hodossy-Takács, 2008). Ez a felirat a Földközi-tenger keleti partvidékének leghosszabb nem bibliai szövege, és az első olyan szöveg, ami Biblián kívüli forrásként említést tesz az Omridákról (Finkelstein és Silberman, 2003).

A felirat Mesa móábi király számos tettét örökíti meg, többek között azt, hogy visszafoglalt bizonyos területeket Izrael királyától. Mesát már a bibliából is ismerjük, a 2Kir 3,4 is beszámol róla, innen tudjuk, hogy juhtenyésztéssel foglalkozott, és Izrael királyának százezer hízott bárányt és százezer kost kellett szállítania. A biblia is beszámol arról, amiről maga a felirat is, hogy Móáb elpártolt Izraeltől Aháb halála után (2Kir 1,1; 2Kir 3,5). Elsőként érdemes megvizsgálni Mesa feliratának első felét, amikor arról ír, hogy az ő atyja harminc évig uralkodott Móáb felett és csak utána következett ő, majd pedig arról beszél a 4-5. sorokban, hogy „Omri Izrael királya (volt) és elnyomta Móábot

sok napon át, mert Kemós megharagudott országára.” (Hodossy-Takács, 2008). Minden valószínűség szerint Mesa atyjának, Kemósnek az uralkodása alatt vált Móáb országa Izrael vazallusává. Könnyen elképzelhető, hogy Omri első hét évében nyomhatta el Móábot, és tehetette annak királyát az adófizetőjévé, de fontos kiemelni, hogy Omri nem csak úgy jelenik meg a szövegben, mint Izrael királya, hanem mint Mesa és Móáb első ellensége is. Úgy tűnik ezáltal, hogy Omri és az ő dinasztiája lehetett Mesa és Móáb királyságának fő ellensége (Lemaire, 2007). A hatodik sortól kezdve a nyolcadik sorral bezárólag ezt olvashatjuk: „És követte őt fia, és azt mondta ő is „el fogom nyomni Móábot” – napjaimban mondta [...] de én diadallal tekintettem rá és házára, és Izrael megsemmisült örökre. És Omri megszerezte Madaba egész földjét és ott lakott napjaiban és fia napjainak felében negyven évig...” (Hodossy-Takács, 2008, p. 129). Megfigyelhető, hogy Mesa nem említi meg Aháb nevét, hanem csak Omri fiaként hivatkozik rá, e mögött az a szándék állhat, hogy vagy teljesen el akarta törölni Aháb emlékezetét (*damnatio memoriae*), ami az ókorban egy bevett szokás volt, vagy pedig csak nem tartotta lényegesnek név szerint nevezni Ahábot, mert ugyanazt a politikát folytatta ő is, mint az apja. A szöveg arra is utal, hogy minden valószínűség szerint Mesa már Aháb halála előtt Móáb királya lehetett (Lemaire, 2007).

Mesa beszámolója szerint Omri elfoglalta Madabát is, amit hagyományosan móábita földnek tekintettek. A szöveg értelmezésével kapcsolatban itt azonban nyelvi nehézségek adódnak, arra vonatkozóan, hogy hogy is kell pontosan érteni a negyven évet, amit itt tölt Omri és az ő fia Aháb, lehet, hogy csak szimplán annyit jelent, hogy nagyon sokáig, de az is problémát okoz, hogy lehet, hogy Omri már nem is foglalhatta el Madaba vidékét (Hodossy-Takács, 2008, Lemaire, 2007). Ezekbe a fordítási és nyelvi nehézségekbe nem nagyon szeretnék belemenni, de tárgyam szempontjából mindez annyira nem is lényeges, hiszen magából a feliratból és a földrajzi adatokból egyértelműen arra következtethetünk, hogy Omri vagy az ő fia, az Arnóntól északra fekvő területeken terjeszkedhetett, viszont azt is látni kell, hogy az Omri-dinasztia utolsó éveiben a királyság területeket veszített el az addig vazallus státuszban lévő Móábbal szemben (Hodossy-Takács, 2008, Hodossy-Takács, 2011).

Összefoglalva elmondható, hogy Mesa felirata fontos információkat tartalmaz az Omridákról, és arról a politikáról, amit ők folytattak, még annak ellenére is, hogy a sztélé egy emlék-sztélé, aminek első sorban a móábi király emlékezetének a fenntartása volt a célja (Hodossy-Takács, 2008).

### 1.1.2. Tel Dan felirat

A Tel Dan-i feliratnak érdekes története van, hiszen több töredékből áll össze. 1993-ban egy Tel Dan-i ásatás során találtak egy bazalt kőre írt feliratot, amit A. Biran régész és J. Naveh epigráfus, hamar publikált is (Kottsieper, 2007). Ez a töredék, az úgynevezett Dávid háza feliratként vált ismertté (Finkelstein és Silberman, 2003). 1994-ben újabb két felirat töredék került elő, amelyek egyértelműen ugyanabból a kőből származtak, amiből a Dávid háza felirat is. A két töredék egyértelmű illeszkedést mutatott szövegét tekintve a 93-as töredék feliratával, de a feltárók egy kevés fizikai illeszkedést is felfedeztek a fragmentumok között. A 94-ben talált két töredékkal kapcsolatban szintén A. Biran és J. Naveh publikált eredményeket 1995-ben (Kottsieper, 2007).

A felirat szövege Egeresi László fordításában a következő:

- „1. [...] és vágott [...]
2. [...] atyám felment [ellene amikor] küzdött [...]
3. [...] és atyám lefeküdt és elment az [őseihez]. És királya [Iz]
4. raelnek korábban atyám országa. [És] Hadad tett királlyá
5. engem és Hadad ment előttem, [és] kivonultam hét...
6. királyságomból, és megöltem [het] ven kir[ályt], akik felszerszámozták ez[reit harciszé]
7. kereknek és lovasok ezreit, [és megöltem Jeho]rámot, a fiát
8. Izrael királyának és megö(l)[tem Achaz]jáhút, a fiát ki
9. rálya Dávid Házának és helyeztem [városaikat rommá és fordítottam]
10. az országukat [pusztulásba...]
11. más [ . . . . . és Jéhu volt a ki]
12. rály Iz[raelben... és kezdtem
13. ostromot. [...] (Köszeghy, 2001, p. 39.)”

A feliratokon végezett vizsgálatok alapján elmondható, hogy valamikor az ókorban törték össze, de az még nem derült ki, hogy mikor és ki követhette el ezt a tettet. Habár a feliratokat nem lehet pontosan és minden kétséget kizáróan egymás mellé illeszteni, azonban mégis, ha egymás mellé helyezzük a szövegeket, akkor viszonylag értelmes szöveget kaphatunk, amelyben megjelenik a Dávid háza kifejezés, Ahazjá, Júda királyának és Jórám, Izrael királyának nevére való utalás, valamint az, hogy Izrael királya behatolt a feliratot készítő király apjának földjére (Biran & Naveh, 1993). Habár pontosan nem tudjuk, hogy ki készítette a feliratot, mivel a felirat készítettőjének neve nem

szerepel a rendelkezésünkre álló szövegben, de egy nagyon erős érv szól Hazáélnak, Arám királyának neve mellett. Tudniillik a felirat szerzője azzal dicsekszik, hogy megölte Jórámot és Ahazját is, márpedig ez a két király egy Hazáél elleni háborúban vesztette életét (Kottsieper, 2007).

Fontos még megemlíteni a feliratnak azon részét, amely arról szól, hogy „I(z)rael királya behatolt atyám földjére.” Azért érdekes ez a rövidke mondat, mert erre a Bibliában is találunk utalást, mégpedig az 1Kir 20,34-ben, amikor Benhadad és Aháb szövetségekötéséről olvashatunk, és arról, hogy Aháb bazárutcákat rendezhet be magának Damaszkuszban. Ahogyan azt már fentebb említettem, Jórámnak, Aháb fiának és utódjának a nevét is említi a felirat Izrael királyaként, tehát a felirat készítője is egy Omrida uralkodó ellen harcolt. Ebből egyértelműen következtethetünk arra, hogy Izrael királysága az Omridák idején Damaszkusz környékétől, a középső hegyvidéken és Izrael völgyein keresztül, és ahogyan azt tudjuk Mesa feliratából, egészen Móábig terjedt, tehát egy nagyszámú nem izraelita lakosságon uralkodhattak az Omrida uralkodók Izrael királyságának aranykorában (Finkelstein és Silberman, 2003).

### 1.1.3. III. Sulmánu-asarídu Karkar-i ütközetéről szóló felirata

Az 1840-es években Austen Henry Layard angol utazó találta meg azt a régészeti leletet Nimrudban, ami beszámol az Omrida hadsereg erejéről, és ami ma a British Múzeumban tekinthető meg (Finkelstein és Silberman, 2003). Minden valószínűség szerint a király uralkodásának hatodik évében készülhetett a monolit, a szövegben említett szír-palesztin koalícióval való összecsapása után Kr. e. 853-ban (Yamada, 2000). III. Sulmánu-asarídu asszír király (858-824) monofeliratában beszámol számunkra az előbb említett, Kr. e. 853-ban lezajlott ütközetéről az Ortonés melletti Karkarnál. Itt ütközött meg az asszír király a szíria-palesztinai térség koalíciójával, amelynek egy jelentős katonai erejét adta a Bibliából is jól ismert Aháb (Hodossy-Takács, 2011). A szöveg a következőről számol be: „A damaszkuszi Hadadezer 1200 harci szekere, 1200 lovasa, 20000 gyalogosa, a hamati Iruleni 700 harci szekere, 700 lovasa, 10000 gyalogosa, az Izraeli Aháb 2000 harci szekere, 10000 gyalogosa, Kue 500 katonája, Muszri 1000 katonája, Irkanata 10 harci szekere, 10000 katonája... (Finkelstein és Silberman, 2003, p. 188)”. A kétezer harci szekér említése nagyon érdekes, hiszen ez a harcászati eszköz abban a korban igazi „nehézfegyvernek” számított és ezzel, valamint tízezer gyalogosával Aháb a koalíciójának egyértelműen a legerősebb tagja lehetett (Finkelstein és Silberman, 2003). A beszámoló egyértelműen túlzó, hiszen az asszír király erejét és

dicsőségét akarták növelni azzal, hogy ekkora hadsereggel szemben is győzelmet aratott, azonban azt fontos megjegyezni, hogy a feliratot készítőknél semmilyen érdeke nem fűződött ahhoz, hogy Ahábot a koalíció legerősebb tagjaként írják le. A feliratról nyilvánvalóvá válik, a túlzó adatok ellenére is, hogy Aháb és az általa vezetett királyság nem csak az asszírellenes koalíció, hanem a térség meghatározó katonai ereje volt Kr. e. 853-ban (Hodossy-Takács, 2011). A felirat bármennyire is számol be arról, hogy Sulmánu-asarídu mekkora győzelmet aratott, a történelmi tények azonban azt mutatják, hogy mégsem lehetett a király egyértelmű győztese a karkari ütközetnek, ugyanis a király a csata után visszatért Asszíriába és az asszírok előrenyomulása a térségben egy jó időre megakadt (Finkelstein és Silberman, 2003).

Említésre méltó még, más asszír szövegekkel kapcsolatban, hogy gyakran hivatkoznak úgy Izraelre, mint „Omri országa”. A Fekete Obelisz, de a Kurba’il Szobor szövege is, Jéhút, aki a bibliai beszámoló szerint kiírtja Omri dinasztiáját, szintén Omri házából valóként mutatja be (Grabbe, 2008). De még II. Sargon uralkodása idején is, amikor már Izrael királyságának területe asszír provinciává vált, Omri országaként hivatkoznak a provinciára (Ahlström, 1993).

A három feliratot megvizsgálva összességében elmondható, hogy az Omridák saját korukban, nem annyira voltak negatív szereplői a térségnek, ahogyan arról a Héber Biblia beszámol a számunkra. Sokkal inkább elmondható róluk, elsősorban első két királyukról, hogy az északi királyság határait kiterjesztették, területeket foglaltak el, honvédő csatákat vívtak meg, vagy éppen a megszerzett területeket próbálták megmenteni. Az pedig, hogy Izrael országára több asszír szöveg is Omri földjeként/országaként hivatkozik, egyértelműen rávilágít arra, hogy maga Omri és az ő leszármazottai valóban komoly, tekintélyes uralkodói lehettek a térségnek (Finkelstein és Silberman, 2003).

## 1.2. Építkezések

Ahogy azt a feliratok is alátámasztják, az Omridák kivételes uralkodók voltak. Ezt erősíti meg azok a régészeti leletek is, amelyek többek között Samária, Jezréel vagy Hácór feltárásakor kerültek elő (Finkelstein és Silberman, 2003). Ezek alapján a régészeti leletek alapján mondhatjuk azt, hogy az Omridák építészete és közigazgatása is messze

felülmúlhatta bármelyik júdai vagy izraeli királyét; valódi aranykort idéznek a rendelkezésünkre álló adatok.

Kr. e. 900-tól kezdve jelennek meg teljesen fejlett, területi alapon szerveződő királyságok a Közel-Kelet déli részén (Finkelstein, 2013). A teljesen fejlett kifejezés, egészen pontosan azt jelenti, hogy az adott királyságot, egy olyan bürokratikus rendszer kormányozta, irányította, amely képes monumentális építkezések lebonyolítására, állandó hadsereg fenntartására és megfelelő kereskedelmi kapcsolatok kialakítására is a szomszédos országokkal, királyságokkal (Finkelstein és Silberman, 2003). Ennek a századnak a legerősebb és legprosperálóbb királyságai Izrael és Damaszkusz (Arám) voltak, akik a Kr. e. 9-8. században, ebben az Asszír Birodalom által befolyásolt térségben küzdöttek a hatalom megszerzéséért (Finkelstein, 2013).

Az Omrida uralkodók Kr. e. 884-842 között, majdnem negyven éven keresztül uralkodtak. A régészeti korszakok közül ez, a Bayes féle kronológiai modell alapján, a késő vaskor IIA-t (Kr. e. 880-760) jelenti, annak is az első felét. Értelemszerűen, ahogyan arra utaltam is már, ebben az időszakban indulnak meg, elsősorban Omri és Aháb ideje alatt, az északi királyságban a nagy építkezések és beruházások, ekkor kezd el igazán hatékonyan működni a gazdaság is (Finkelstein, 2013).

Részletes információkat tudhatunk meg, a Királyok könyvéből is az Omridákat illetően, de ezekkel nagyon óvatosan kell bánnunk akkor, ha a történelmi helyzetet szeretnénk rajtuk keresztül rekonstruálni, hiszen az Omridákkal kapcsolatos elbeszélések nagyrésze az Illés és Elizeus prófétai elbeszélésekhez kapcsolódik, valamint a Királyok könyve két és fél évszázaddal az Omridák uralkodása után keletkezett, ez pedig több kérdést is felvet azzal kapcsolatban, hogy hogyan tudott hitelesen beszámolni a szerző az Omrida dinasztia tevékenységéről. A bibliai beszámolók problémájáról egyelőre ennyit, hiszen a dolgozat második részében részletesen foglalkozok majd a bibliai elbeszélésekkel, egyet azonban le kell szögezni: a Királyok könyvének szerzője utálja az Omridákat (Finkelstein, 2013).

#### 1.2.1. Samária

A 1Kir 16,24-ben azt olvashatjuk: „Akkor megvette Samária hegyét Semertől két talentum ezüstért, majd beépítette a hegyet, és azt a várost, amelyet épített, a hegy gazdájáról, Semerről Samáriának nevezte el.” Tehát a Biblia egyértelműen Omri eredményeként tartja számon Samária városának építését, de ezt támasztja alá az is, hogy a későbbi asszír források „Omri házának” nevezik Izrael királyságát, ami ténylegesen arra

utal, hogy valóban ő építhette a fővárost (Finkelstein és Silberman, 2003). De az is ezt a tényt erősíti, hogy építészeti hasonlóságokat figyeltek meg a feltárók a Samáriai és a Jezréeli királyi fellegrákok között, de Jezréel és két másik móábi helyszín (Atarót és Jahac) között is megfigyeltek építészeti hasonlóságokat, amelyeket pedig Mesa móábi király felirata úgy említ meg, mint amiket az Omridák építettek (Finkelstein, 2013).

Először 1908-10 között végeztek feltárást a Harvard Egyetem expedíciójának tagjai Samáriánál, ezt 1930-ban egy újabb ásatás követte, amelyen brit, amerikai, zsidó és palesztin kutatók dolgoztak együtt. A két expedíció munkájának köszönhető az, hogy Samária városának romja előkerülhettek és valamit megsejthetünk általuk a város egykori monumentalitásából (Finkelstein és Silberman, 2003). Samária egy dombtetőre és annak lejtőire épült, stratégiaiilag egy megfelelő helyre, hiszen könnyen be lehet látni a dombtetőről a környező vidéket (Ussishkin, 2007). A sziklába vájt épületcsoportok és az előkerült cseréptöredékek arra utalnak, hogy Omri előtt is éltek Samária városának a helyén, de nem valamilyen nagy vagy meghatározó központra kell gondolnunk, hanem egy szegényebb falu vagy tanya lehetett az, ami a későbbi királyi főváros helyén helyezkedett el. Az is elképzelhető, hogy a bibliai elbeszélésből ismert Semer faluja lehetett itt a Kr. e. 11-10. században (Finkelstein és Silberman, 2003).

A vaskori maradványok alapján a kutatók arra következtettek, hogy Samária városa a vaskorban akkora lehetett, mint egy későbbi római város, azonban az általános felfogás szerint a Kr. e. 9. században csak a királyi épületegyüttes volt meg, és maximális kiterjedését csak a Kr. e. 8. század első felére érte el a város. Israel Finkelstein (2013) H. M. Niemannal szemben, aki szerint az Omridák által felépített Samária esetében csak a fellegrárról beszélhetünk, azt állítja, hogy Samária az Omridák idején két részből állt, egy királyi épületegyüttesből a domb felső platformján és egy lentebb elhelyezkedő városból. Véleménye szerint mindkét rész, a felső és alsó platform is mesterségesen lett kialakítva, de fontos kiemelni, hogy ahhoz, hogy ezt bizonyítani tudja, további helyszíni vizsgálatokra lenne szükség (Finkelstein, 2013). Annyi azonban bizonyos, hogy a hegytető, amire Omri építkezni akart, nem volt elegendően nagy ahhoz, hogy a királyi palota és épületegyüttes elférjen rajta, ezért mesterségesen, hatalmas földmunkákkal hoztak létre egy tágas platformot a hegy tetején. A hegy köré pedig óriási kazamatafalat emeltek, ami egy téglalap alakú keretbe foglalta a hegytetőt és a hegyoldal felső részeit, ahol a királyi adminisztráció helyezkedett el. A munkások a támasztófalak közötti részt pedig több ezer tonna kiásott földdel töltötték fel, aminek a vastagsága helyenként elérte

a hat métert is. Ennek a munkának köszönhetően egy kéthektáros királyi akropolisz jött létre a hegy tetején (Finkelstein és Silberman, 2003).

A kutatók többsége azonban abban egyetért, hogy az akropolisz épületeinek a megépítésére két részben került sor, ezt a két részt pedig Kathleen Kenyon nyomán I. és II. periódusnak nevezzük (Ussishkin, 2007). Norma Franklin vizsgálata is ezt a két fázisból álló építkezést támasztja alá, és az ő munkássága nyomán állítja azt Israel Finkelstein (2013), hogy az első építési fázis, ami a palota és a körülötte lévő gazdasági épületek megépítését foglalja magába Omri eredménye, míg a második építési fázis, ami a palota kiterjesztését és a királyi épületegyüttes egy magaslatra való emelését foglalja magába, Aháb munkája. Habár a rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján teljes mértékig nem lehet tisztázni, hogy milyen időrendi kapcsolat van az akropolisz épületei között, Kenyon szerint eredetileg egy királyi negyed akartak létrehozni, aztán menet közben változtattak és jött végül létre egy megerősített akropolisz. E mögött a megfontolás mögött az áll, hogy a kazamatafalak inkább támasztófalakként működtek és nem pedig egy erőd falaként (Finkelstein, 2013, hivatkozva Kenyon et al., 1942). David Ussishkin (2007) azonban abszurdnak tartja, hogy először egy palotát akartak csak építeni a hegy tetejére és utána változtattak volna ezen az elképzelésen. Szerinte az I. és II. periódus építményei egyidejűek és egy séma szerint, azonos tájolással épültek. Szerinte az akropoliszon lévő középületek és a királyi palota kazamatafallal körülvéve harmonikus egységet képez egymással (Ussishkin, 2007). Finkelstein (2013) Kenyon leírásán halad tovább annyiban, hogy a kazamatafalak valóban nem erődítményként funkcionáltak.

A palota – ami a mesterséges fennsík szélén helyezkedett el – feltárt részéről, a falak alapjai alapján azt mondhatjuk, hogy kb. 55x40 m nagyságú (Finkelstein és Silberman, 2003; Finkelstien 2013). Habár a palota csak részben van feltárva, azonban az alaprajzának a nagyrésze felszínre került, ez alapján pedig arra következtethetünk, hogy összességében 0,2 hektárt, körülbelül 2000 m<sup>2</sup> foglalhatott el a fennsíkon. Minden bizonnyal impozáns épület lehetett, ami a legnagyobb és legszebb vaskori épület, amit valaha feltártak Izraelben. Fontos továbbá kiemelni, hogy a fennsík nagyrészét nem építették be, de, ahogyan arra már fentebb utaltam is, számos közigazgatási, a királyi adminisztrációban résztvevő épület állhatott a palota körül (Finkelstein és Silberman, 2013).

Ilyen adminisztratív épület lehetett a felső platform délnyugati sarkában feltárt „Ostarkon Ház” néven ismertté vált épület is, amelynek a déli részét sikerült feltárnia a régészeknek. Ez egy kicsi, szabályosan felosztott, négyzetalakú szobákból álló épület

lehetett, amelyekhez hosszú, keskeny szobák vagy raktárhelyiségek csatlakoznak. A szobák sarkánál pedig általában egy ajtó volt megfigyelhető. A feltárt szobahelyiségekből, több mint 100 darab cseréptöredék került elő, amelyekre fekete tintával írt szövegek voltak írva. Az előkerült cseréptöredékeket első sorban a Kr. e. 8. századra datálják, azonban az épület maga mégis Izrael északi királyságának egy tipikus adminisztratív/gazdasági épületének tekinthető, ami egy nagyon jó párhuzamát mutatja a Tell Dótánból előkerült, Kr. e. 9. századi gazdasági épületnek. Az előkerült cseréptöredékeken, jellemzően szerepel egy dátum, a származás helye, a címzett és egy árucikk megnevezése, minden valószínűség szerint azé, amit az adott edényben tároltak. Elsődlegesen olajat és bort tárolhattak az edényekben. Ahogyan azt már említettem, a kutatók első sorban a Kr. e. 8. századra datálják ezeket a cseréptöredékeket, de érdemes megjegyezni, hogy joggal feltételezhetjük azt, hogy már ahogyan azt a későbbiekben is látni fogjuk, a Kr. e. 9. században is komoly kereskedelmi és gazdasági kapcsolatokkal rendelkezhetett az északi királyság akár az olívaolaj értékesítésének terén is (Master, 2013).

A palota díszítése is kivételes. Az ásatások során protojón oszlopfők kerületek elő Samáriából, szám szerint hét darab ilyen oszlopfőt tártak fel. Ezek könnyen elképzelhető, hogy vagy a keleti monumentális kaput, vagy pedig magának a palotának a bejáratát díszíthették (Finkelstein, 2013; Finkelstein-Silberman, 2003). Fontos kiemelni még az elefántcsont-faragványokat is, amelyekből kb. kétszáz darab került elő a Samáriai ásatások során. Ezeknek a nagyrésze egy olyan épületben került feltárássra, amelyet a régészek az „elefántcsont palotaként” tartanak számon. Ez lehetett az az épület, ami a 1Kir 22:39-ben kerül említésre, mint amit Aháb épített. Ezek a faragványok viszonylag kicsik, főleg díszítésre használhatták őket, véleményem szerint ez tovább erősíti az elefántcsont palota meglétét, de eszünkbe juthat Ámós próféta könyve is, amikor az elefántcsont ágyakon heverészőkről beszél Samária kapcsán. Motívumaikat tekintve megjelennek rajtuk többek között oroszlánok, egyiptomi istenek, és életfa is. Keletkezésüket tekintve a Kr. e. 9-8. században keletkezhetnek, de ennél pontosabb meghatározást nem tudunk adni velük kapcsolatban mind a mai napig (Mazar, 1992). Az elefántcsont-faragványok a kereskedelem fellendülésével is kapcsolatba hozhatóak, hiszen ahol ezek megtalálhatóak, ott más, a korban luxuscikknek minősülő ritkaságok is voltak (Hodossy-Takács, 2011). Könnyen elképzelhető az is, hogy Aháb házassága a szidóni hercegnővel, Jezabellel, volt az, ami fellendítette a külkereskedelmet föníciával, ez akár egy magyarázata is lehetne annak, hogy miért tartoznak a Samáriából előkerült

elefántcsont-faragványok a föníciai elefántcsont-faragó iskola stílusához, de ez csak feltételezés marad (Mazar, 1992).

Az alsó platformnak a déli része az, ami számunkra a legrészletesebb információkat mutatja Samáriával kapcsolatban. Itt egy olyan földsáncsal találkozunk, amely egyértelműen nem természetes módon keletkezhetett, mert ahhoz túl egyenes és túl meredek. Méreteit tekintve 400 méter hosszú és 20-30 méter magas. A földsánc mellett egy víznyelőt is találtak a régészek, amely vizesároként funkcionálhatott, és a hatalmas földmunkák miatt jöhetett létre. Szintén a déli részen a Harvard Egyetem régészei feltártak egy masszív kőfalat, amely ugyancsak a földmunkák során jött létre és egyértelműen az akropolisz védelmi rendszerét képezte. A fal kötésben rakott kövekből jött létre, és az alapjait a sziklákba vájva süllyesztették be. Ez az építészeti eljárás jelenik meg a királyi épületegyüttes esetében is (Finkelstein, 2013).

A nyugati oldalon szintén mesterségesen kialakított lejtő figyelhető meg, valamint itt a kazamatafal és a lejtő közötti távolság arra enged következtetni, hogy a kazamatafalnak nem volt védelmi szerepe. A keleti oldalon pedig, ahol találkozik a mesterségesen létrehozott halom a hegygerinccel, valószínű, hogy volt egy vizesárok, de ez a rész a római korban átalakításra került. Finkelstein két lehetőséget tart elképzelhetőnek az alsó platform létrehozásával kapcsolatban. Az első, hogy valamikor a Kr. e. 8. század elején került sor ennek a kiépítésére, a második pedig az, hogy ez is az Omridák nevéhez kapcsolható és a Kr. e. 9. században jött létre, és majd később a 8. században még lejjebb nyúltak a város határai. Finkelstein a második lehetőséget tartja elképzelhetőnek, és emellett négy logikus érvet sorol fel, amelyek számomra is igen meggyőzőek. Az első érve a település kiterjedésére vonatkozik. Véleménye szerint a Kr. e. 8. századi településnek nagyobbnak kellett lennie, mint kb. 8 hektár, amit a felső és alsó platform összeadása ad ki. Ezt arra alapozza, hogy más késő 8. századi települések, mint Jeruzsálem, ami több mint 60 hektáros területen feküdt, valamint Hácór, ami nagyjából 12 hektáron terült el, jóval nagyobbak voltak a késői 8. századra. Logikusan következik ebből, hogy Samáriának is nagyobbnak kellett lennie 8 hektárnál a 8. században, éppen ezért kicsi a valószínűsége annak, hogy az alsó platformot a 8. században hozták volna létre. Másodszor, logikusnak tartja, hogy Samáriának legalább akkorának kellett lennie, mint Jezréelnek, ami hozzávetőlegesen 4 hektárt tehetett ki, míg Samára, hogyha csak a királyi épületegyüttest nézzük, nagyjából 2,5 hektár lehetett a felső platformon. Harmadik és negyedik érve pedig, hogy a Samária városára jellemző teraszosítás, szintfeltöltés tipikusan omrida építészeti sajátosságok voltak, valamint a

kazamatafal a fennsíkon nem töltött be védelmi funkciót elhelyezkedéséből adódóan, így a várost az alsó platform falának kellett védelmeznie, tehát nincs értelme a két rész különválasztásának, mivel az alsó platformon megfigyelhető fal védelmezte az akropoliszt is. Ezek alapján az érvek alapján véli azt Finkelstein, hogy valószínű, hogy a város két részének, az alsó és felső platformnak két külön funkciója lehetett. A felső platformon volt a királyi palota, az adminisztratív épületek, míg az alsó platform képezte a várost az adminisztrációban résztvevők, és királyi tisztségviselők házaival együtt (Finkelstein 2013). Ha Finkelstein érvei és feltételezési igazak, márpedig véleményem szerint nagyon logikusan és meggyőzően érvel feltételezése mellett, akkor Omri és Aháb idejében Samária egy valóban lenyűgöző város lehetett a dombtetőn elhelyezkedő királyi akropolisszal.

A samáriai építkezésen elvégzett munkához nemcsak, hogy nagy embertömegre volt szükség, akik valószínűleg kényszermunkások lehettek, hanem egy rétegnek képzettnak is kellett lennie, méghozzá jólképzettnek. Az előkerült protojón oszlopfők és elefántcsont-faragványok utalnak erre, hiszen az ilyen kifinomult és aprólékos munka, amelyet az előbb említett leletek esetében láthatunk, nem lehetett csak úgy, bárki által elkészíteni. Komoly szervezettséget igényelt az is, hogy a fennálló hatalom egy ekkora léptékű munkát le tudjon vezényelni, elég csak arra gondolnunk, hogy a mai kor keretei között sem egyszerű monumentális építkezéseket kivitelezni, megfelelően megszervezni, a nyersanyagokat beszerezni és még folytathatnánk a sort (Hodossy-Takács, 2011). Samária városa méltó fővárosa volt egy olyan királyságnak, amely a Kr. e. 9. században a térség meghatározó hatalma volt.

#### 1.2.2. Jezréel

A Bibliából is jól ismert Jezréel egy rendkívül jó stratégiai helyen fekszik. A település a Jezréel-völgy déli peremén helyezkedik el és Samáriához hasonlóan uralja az alatta elterülő területet, jelen esetben egy völgyet, ahol az ókorban a Megiddóból Bét-Seánba vezető országút volt található. Egyértelműen következik ebből, hogy ellenőrzése alatt tudta tartani az itt végighúzódó utat. Az éghajlat, valamint a vízellátás szempontjából is nagyon kedvező helyen fekszik a település, a kutatók számos sziklába vájt ciszternát találtak a településen, valamint a völgyben egy forrás is található (Ussishkin, 2007).

Az egykori Jezréel városának helyén 1990 és 1996 között feltárásokat végeztek több szakaszban. Elsőnek a Jeruzsálemben található Brit Régészeti Iskola csapata, majd pedig a Tel Avivi-i Egyetem Régészeti Intézetének csapata is végzett itt feltárásokat

David Ussishkin és John Woodhead vezetésével. Az ásatások alapján kiderült, hogy a település a Kr. e. 10. században is lakott volt és gyakorlatilag a 2000-es évek második felében is lakták a helyet, egészen pontosan egy Zer'in nevű Arab falut építettek az egykori város mellé (Ussishkin, 2007).

A kutatók egy a kazamatafalak által létrehozott, téglalapalakú, tornyokkal ellátott települést tártak fel itt, aminek kiterjedése 270x140 m lehetett, és a Kr. e. 9. századra datálható (Finkelstein, 2013; Ussishkin, 2007). A samáriaihoz nagyon hasonló építészeti megoldással találkoztak itt a feltárók, hiszen hasonlóan Samáriához, itt is nagy földmunkákat végeztek, a domb közepe és a körülötte lévő kazamatafal közötti területet és a kazamata kamrákat földdel töltötték meg (Finkelstein, 2013). Ennek köszönhetően pedig egy megemelt, sík terület jött létre, amelyre különböző épületeket emelhettek (Finkelstein és Silberman, 2003). A falakat és a sarkokban elhelyezkedő tornyokat, kívülről sáncok erősítették, a királyi udvarba való belépést minden valószínűség szerint egy hat vagy négy kamrás kapun keresztül lehetett megtenni. A védelmi rendszerben kiemelkedő szerepe volt a vizesároknak, ami kívülről fogta körül a megerősített kazamata falat, és a déli oldalon található előbb említett kapu előtt futott végig. A kapun való bejutást valószínűleg egy leengedhető híd tette lehetővé (Ussishkin, 2007). Méreteit tekintve a fallal körülkerített rész 298 m hosszú és 157 m széles volt, a vizesárok hossza a déli, keleti, és nyugati oldalakat figyelembe véve összesen 670 m hosszú, legalább 8 m széles és 5 m mély lehetett, az északi részen nem volt szükség vizesárokra, mert innen természeti adottságai miatt védve volt a település (Ussishkin, 2007; Finkelstein, 2013). A vizesárok létrehozása óriási munka lehetett, mivel hozzávetőlegesen 26,800 m<sup>3</sup> követ kellett kivágni ahhoz, hogy létrejöhessen, de a támasztó falak létrehozása sem volt kevésbé nehéz, mert ehhez pedig 23.300 m<sup>3</sup> földre és sóderre volt szükség. A vizesárokkal ellátott települések és erődök nem voltak túl gyakoriak a vaskori Palesztinában, így ennek a megléte Jezréel esetében arra utalhat, hogy fontos volt a fennálló hatalom számára (Ussishkin, 2007). Egy ilyen vizesárok létrehozása a mai kor keretei között is hatalmas munkának mondható, hát még az adott kor körülményei és felszerelései között mennyire nem lehetett egyszerű mindezt kivitelezni.

A királyi palota maradványait, vagy más nagyszabású épületet nem tártak fel Jezréelben, a feltárások során főleg háztartási maradványok kerültek elő a belső udvarról (Ussishkin, 2007). Ha volt palota, akkor annak a feltárt terület észak-nyugati részen kellett elhelyezkednie, más vaskori településekhez hasonlóan (Finkelstein, 2013). David Ussishkin (2007) és Israel Finkelstein (2013) szerint is az Omridák egy katonai bázisaként

funkcionálhatott Jezréel. Első sorban a lovasság és a harci szekeres egységek állomásozhattak itt, talán azok a csapatok is itt tartózkodhattak, amelyeket III. Sulmánu-asarídu említett meg a Karkar-i ütközetéről szóló feliratában (Finkelstein, 2013).

Érdekesség Jezréellel kapcsolatban, hogy 1948-ban a brit mandátum lejártá után, Palesztinában újra katonai cselekmények színhelyévé vált, ugyanis a már fentebb említett Zer'in nevű település, a Jezréel-völgyben az arab csapatok egyik központja volt. A Hagana csapatai (akik helytállásának és bátorságának Leon Uris emléket állít Exodus című könyvében), többször is támadást indítottak a település ellen, de bevenni csak 1948. május 27-én éjszaka tudták egy központilag vezényelt támadás során az iraqi hadsereggel szemben. Ekkortól kezdve Jezréel több évszázad után újra fontos katonai támaszpontja lett Izraelnek. A harcokban elhunyt Hagana katonáknak a feltárt településtől keletre állítottak emléket (Ussishkin és Woodhead, 1992).

### 1.2.3. Megiddó egy lehetséges omrida város

Megiddó Jezréelhez hasonlóan a Jezréel-völgyében helyezkedik el, egészen pontosan annak a nyugati részén. Stratégiai szempontból szintén kiemelkedő szerepe volt az itt elhelyezkedő településnek, hiszen a parti főútvonal mellett feküdt, így aki uralta a települést, az ellenőrzése alatt tartotta a főútvonalat is (Ussishkin, 2007). Az évek során több ásatást végeztek Meggidóban, ezek közül kiemelkedő az 1920-as Chichagói Egyetem ásatása, amely ásatás során egy vaskori palota maradványait tárták fel, azonban fontos Yigael Yadin ásatása is, aki a korábbi eredmények és az általa feltárt leletek datálása szempontjából alkotott maradandót (Finkelstein és Silberman, 2003). Israel Finkelstein és David Ussishkin is végzett itt ásatásokat 1992-ben, akiknek munkájára és eredményeire dolgozatomban Megiddó kapcsán én is támaszkodom (Ussishkin, 2007).

A bibliai elbeszélés Salomonnak tulajdonítja Meggidó megépítését. A megiddói ásatás eredményei azonban mást mutatnak, datálásukat tekintve pedig elég problémásak, hiszen nincsen egységes álláspont a kutatók között abban, hogy pontosan a Kr. e. 10-9. században mikorra lehet datálni a település létrejöttét (Ussishkin, 2007). Annyi azonban bizonyos, hogy a feltárt épületek omrida építészeti jellegzetességeket hordoznak. Több lehetséges palotát, istállót, vízvezeték rendszert és egy hatkamrás kaput is feltártak a telepen. Finkelstein rávilágít arra, hogy Yigael Yadin a feltárt palotákat Salamon korára, míg az istállókat, a vízvezeték rendszert az Omridák korára datálta. (Finkelstein és Silberman, 2003)

Vízvezeték rendszert tártak fel egy másik, Omridáknak tulajdonított településen is, Hácorban. Ezeknek a jelentősége abban állt, hogy egy esetleges ostrom idején is vízzel tudják ellátni a városban lakókat. Yadin egyébként a Mesa felirat alapján kapcsolja össze ezt az építészeti megoldást az Omridákkal, mivel a felirat beszámol arról, hogy a móábi király izraeli kényszermunkásokkal építette ki a saját fővárosa víztározóját. Szerinte, mármint Finkelstein szerint, a meggidói paloták, amelyeket csiszolt kövekből építettek, egyértelműen a samáriai palotánál használt építészeti technikával mutatnak párhuzamot. Tovább erősíti ezt az újrakezdett ásatások egyik eredménye, miszerint ugyanazt a fajta szerszámmal használhatták a kövek megmunkálására mind a samáriai, mind pedig a megiddói paloták esetében (Finkelstein és Silberman, 2003).

Ussishkin (2007) más véleményen van. Úgy gondolja, hogy bármennyire is mutatnak hasonlóságokat az építészeti megoldások a jezréeli vagy a samáriai palotákkal, a meggidói város, ami a kései vaskor régészeti rétegéből került elő, különbözik tőlük. Ussishkin egyrészt rávilágít arra, hogy Megiddó nem egy már meglévő dombtetőn helyezkedik el, úgymint Samária vagy Jezréel, hanem egy mesterségesen létrehozott halmon, valamint a települést nem vette körbe fal sem. Azt az elképzelést, hogy ugyanazok építhették a palotákat a meggidói telepen is, nem tartja elképzelhetőnek, azt viszont már igen, hogy a hasonlóságok miatt nem lehet nagy időbeli eltérés az egyértelműen omrida és a megiddói települések között. Meglátása szerint az is alátámasztja az egyidejűség hiányát, hogy nem volt indokolt létrehozni egy pár tíz kilométerrel odébb, egy Jezréelhez hasonló funkciójú várost. Omriék idejében a város stratégiai elhelyezkedéséből fakadóan, továbbra is fontos szerepet tölthetett be, egyfajta adminisztratív központ lehetett a parti útvonal mentén (Ussishkin, 2007).

A Kr. e. 9. század végén és a 8. század elején Ussishkin (2007) szerint, Meggidó katonai erődként funkcionálhatott, és ezzel magyarázhatóak a feltárt istállók, valamint ő a feltárt hatkamrás kapu létrejöttét is ekkora datálja. A katonai központ létrejöttével Finkelstein (2013) is egyetért, szerinte itt állomásozhatott az Omrida hadsereg lovassága, valamint a harciszekereket is itt tárolhatták Jezréel elpusztulása után a 8. század első felében.

Bármennyire is vannak különbözőségek az egyértelműen omrida települések (Samária és Jezréel), és a megiddói település között, Finkelstein érvelése számomra meggyőzőbb. Egyrészt azért, mert egy ilyenfajta építkezés jól beleillik az omrida építkezések sorába, hiszen egy vízvezeték rendszer kiépítéséhez, egy mesterséges halom létrehozásához komoly szervezettségre, műszaki ismeretekre van szükség, az anyagi

forrásokról nem is beszélve. Tovább erősíti azt, hogy Meggidó esetében egy omrida településről beszélhetünk, hogy a megiddói paloták régészeti párhuzamai Észak-Szíriából a Kr. e. 9. századból kerültek elő, pont akkor, amikor az Omridák is uralkodtak, márpedig eddigi ismereteink alapján más nem igen lehetett képes egy ekkora építkezést levezényelni és megvalósítani a században. Bármennyire is nehéz pontosan datálni az előkerült régészeti leleteket, a megiddói, Yadin által Salamonnak tulajdonított paloták rétegeiből előkerült cseréptöredékek, és a Jezréelből előkerült cseréptöredékek megegyeznek egymással. Mivel pedig Jezréelt a Kr. e. 9. században viszonylag kevés ideig lakták, ezért egyértelműnek tűnik, hogy az Omrida uralkodók egyike lehetett a megiddói paloták építője is. Mindent összevetve úgy gondolom, hogy a megiddói település beleillik az omrida települések sorába (Finklestein és Silberman, 2003).

#### 1.2.4. Hácór

A települést a Királyok első könyve csakúgy, mint Meggidót, szintén Salamon nevéhez köti. Azonban a Hácornál feltárt település maradványait a Kr. e. 9. századra kell datálnunk, azon belül is az Omridák uralmának idejére (Finkelstein, 2013). Több omrida építészeti sajátosság is megfigyelhető a településsel kapcsolatban. A feltárások alapján elmondható, hogy a város rendelkezett kazamatafallal, vizesárokkal, hatkamrás kapuval és komoly vízvezetékrendszerrel is csakúgy, mint Megiddó. Yigael Yadin a feltárt akropoliszt a Kr. e. 10. századra, Salamon korára datálta, azonban a Hácorból előkerült cseréptöredékek kormeghatározása alapján egyértelműen a Kr. e. 9. századra kell datálnunk a települést (Finkelstein és Silberman, 2003).

A királyi palota a feltárt terület nyugati felén helyezkedhetett el, minden valószínűség szerint a háromszög alapú település csúcsán. A palota területéről előkerült két protojón oszlopfő is, amelyek valószínűleg egy későbbi korból származhatnak, de nem zárják ki a lehetőségét annak sem, hogy az Omridáknak tulajdonított palotát díszíthették (Finkelstein, 2013). Yadin feltárt egy oszlopos épületet is, amely hasonlított a Megiddóban talált istállókra, viszont itt nem találtak a lótartáshoz szükséges elemeket, így ezt egy raktáráépületként azonosították. A palotaterület, hasonlóan Samáriához és Jezréelhez, itt is beépítetlen lehetett (Finkelstein és Silberman, 2003).

Ami a vizesárkot illeti, méreteit tekintve nagyjából 45 m széles, és több mint 10 m mély lehetett. Fontos továbbá megemlíteni, hogy a kutatók megállapították, hogy Hácorban is, hasonlóan a már fentebb említett omrida településekhez, komoly

földmunkákat végeztek, amelynek hatására a hatkamrás kapu területe magasabbra került, mint a tőle keletre eső területek (Finkelstein és Silberman, 2003).

Hácór egyik különleges feltárt eleme a vízvezeték rendszer. Ez egészen pontosan a domb belsejébe vágott bonyolult akna és alagút rendszert jelent, ami a talajvízhez engedett hozzáférést a városban lakók számára. Ennek, ahogyan azt már Meggidó esetében is láthattuk, első sorban ostromok idején volt igazán nagy jelentősége, amikor a városban lakók nem tudták elhagyni a várost, és nem tudtak a városon kívüli forrásokhoz eljutni (Campbell, 2001). A domb belsejébe, 30 m mélyre vezetett le ez az akna és alagút rendszer, ami az építőknek a tervezői szakértelméről is tanúskodik, valamint önmagában a vízvezeték megléte alátámasztja, hogy a hidrológiai ismereteik is voltak (Finkelstein és Silberman, 2003; Campbell, 2001).

Úgy gondolom, hogy a fentiek figyelembevételével egyértelműen kijelenthető, hogy Hácór esetében is egy olyan településsel találkozhatunk, ami ékes példája az Omrida uralkodók építkezéseinek.

#### 1.2.5 Jahac és Atárót lehetséges omrida települések

A Mesa-sztélé informál bennünket arról, hogy Izrael királya, valószínűleg Omri vagy Aháb kiépítette Jahacot és Atárót, amiket ő szépen lassan visszafoglalt tőlük. Ez a két település a déli határvédelem szempontjából lehetett lényeges az Omridák számára. A kutatók szerint Atárót, a mai Kirbet Atarus településsel egyezhet meg, míg Jahac, a mai Kirbet el-Mudajna lehet, ahol omrida építészeti jellegzetességeket figyeltek meg (Finkelstein és Silberman, 2003). A települések bemutatásában Israel Finkelstein (2013) megfigyelései vannak a segítségünkre.

##### 1.2.5.1. Jahac

A város elhelyezkedéséről a Bibliából kapunk információkat, ezek alapján azt lehet mondani, hogy Madabától délre, Dibóntól pedig északkeleti irányba kell keresnünk a települést. Az 1990-es évek második felétől kezdve folyamatosan végeznek itt feltárásokat. A ránk maradt információk alapján, ahogyan azt már fentebb említettem, az egykori Jahacot a kutatók többsége Kirbet el-Mudajna településével azonosítja (Finkelstein, 2013). Az eddigi építkezések figyelembevételével véleményem szerint bátran kijelenthető, hogy számos olyan építészeti megoldással, technikai elemmel találkozunk a település esetében, ami omrida jellegzetességnek tekinthető. Az egykori erődítmény egy mesterségesen megemelt, lapos, téglalapalakú emelvényen

helyezkedhetett el. A földmunkákra egy hosszúkás természetes dombon került sor. Ez az eljárás mód kísértetiesen hasonlít a samáriai és jezréeli telepek esetében megfigyeltekre. A téglalap alakú emelvényt a település körül meglévő kazamatafal hozza létre, amelynek területe így hozzávetőlegesen 140x80 m lehetett. A kazamatafalak mellett feltártak vizesárkot is a település körül, egyedül az észak-keleti oldalon nem figyelhető ez meg. A kutatók feltártak egy hatkamrás kaput is, aminek kormeghatározása során, a területen megtalált cseréptöredékekből kiderült, hogy a kaput a Kr. e. 9. században emelhették (Finkelstein, 2013).

A fentiekből egyértelműen megfigyelhetőek azok a jellegzetes vonások, amelyek más omrida telepeknél is. A hatkamrás kapu Kr. e. 9. századra való datálása szintén azt erősíti, hogy az Omridák lehettek a Kirbet el-Mudajna, az egykori Jahac építői. Azonban azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy a telep esetében az északi-királyság építkezéseinek móábita változatáról lehet szó (Finkelstein és Silberman, 2003).

#### 1.2.5.2. Atárót

Atárót szintén megjelenik a bibliai elbeszélésekben, és csakúgy, mint Jahacot, a bibliai információk alapján a kutatók Madabától délnyugatra, egy Kirbet Atarus nevezetű településsel azonosítják (Finkelstein és Silberman, 2003). A településen komoly ásatásokat nem végeztek, megfigyelések azonban vannak elhelyezkedésével, felszínen lévő romjaival, és egyéb szemmel látható építészeti tulajdonságaival kapcsolatban (Finkelstein, 2013).

Finkelstein megfigyelései alapján azt lehet elmondani, hogy a Kirbet Atarusnál talált település valamennyivel nagyobb ugyan, mint a Kirbet el-Mudajna-i, körülbelül 155x90 m lehet az alapterülete, de abban megegyeznek, hogy mindkettő egy magasított fennsíkon helyezkedik el és téglalap alakú. Az egykori település fallal is rendelkezhetett, erre utalnak a déli oldalról előkerült maradványok, valamint a települést három oldalról vizesárok is körbevehetette. Finkelstein megfigyelése szerint a település alaprajza megegyezik a jezréeli omrida épületegyüttesével (Finkelstein, 2013).

Mivel a település még nincsen megfelelően feltárva, és csak nagyon visszafogott vizsgálatok történtek ezzel a régészeti telephellyel kapcsolatban, semmi biztosat nem lehet állítani, és nem lehet megmondani, hogy ki építtethette az egykori erődítményt (Finkelstein, 2013). Annyi azonban bizonyos, hogy a Finkelstein (2013) által megfigyelt építészeti jellegzetességei a településnek biztatóak a számunkra abból a szempontból, hogy könnyen lehet, hogy a jövőben egy újabb omrida település kerülhet teljes feltárára.

Habár a fent bemutatott építkezések közül nem lehet mindegyiket pontosan minden kétséget kizárólag az Omridák uralmának idejére datálni, azonban mégis úgy gondolom, hogy látva a biztosan omrida településeket, mint Samária vagy Jezréel, és a hozzájuk kapcsolódó építészeti jellegzetességeket, mint a nagy földmunkákkal létrehozott fennsíkok, a kazamatafalak, vizesárkok és hatkamrás kapuk, amelyek újra és újra megjelennek más települések estében is, arra utalnak, hogy nem építhette azokat más a Kr. e. 9. században, csak az Omridák (Finkelstein, 2013).

### 1.3. Népeség

Ahogy arra már utaltam az építkezések bemutatása során, nagyszámú emberre volt szükség ahhoz, hogy ekkora volumenű munkákat lehessen végrehajtani. A Kr. e. 10. század után az Omridák létrehozta egy nagy kiterjedésű és sokszínű királyságot azáltal, hogy a samáriai felföld vidékét összekapcsolták az északi völgyekkel. Ennek következményeként kiterjedt mezőgazdasági területekkel és a kereskedelem szempontjából fontos útvonalakkal rendelkeztek. Sokszínűségét heterogén népesége, és különböző ökoszisztémák adták (Finkelstein és Silberman, 2003). A heterogén népeség egészen pontosan azt jelentette, hogy az északi felföldön izraeliták, az alföldön kánaániták, északkeleten pedig, ahol Izrael királysága Arámmal volt határos, a vaskor második felében részben arámiak laktak, a parti síksággal határos területeken pedig a föníciaiakkal rokon népek élhettek (Finkelstein, 2013). A felföldi izraeli lakosság főleg Samáriában és a vonzáskörzetében élt, míg a kánaánita népeség lakóhelyét a Jezréel és a Jordán-völgye jelentette, ahol jó termőföld volt, és ennek megfelelően az itt élők földműveléssel foglalkoztak (Finkelstein és Silberman, 2003).

Mivel ennyi fajta és féle nép lakta az izraeli királyságot, és a szomszédos hatalmak a határterületeken élő népeségre igényt tartottak, a Kr. e. 9. században az Omridáknak szembe kellett néznie azzal, hogyha meg akarják tartani a határok menti területeket, tisztázniuk kell a vele szemben állókkal, hogy hol is vannak azok a bizonyos határok, amiket nem szabad átlépniük. Ahhoz, hogy ezt meg tudják tenni, a királyság területén élő népeséget meg kellett nyerniük, ami annyit jelent, hogy el kellett érniük, hogy azok békével forduljanak feléjük, és lojálisak legyenek az irányukba. Erre voltak alkalmasak azok a monumentális építkezések is, amelyek a móábi vagy az arámi határterületeken mentek végbe, és amelyeknek a kutatók szerint különböző céljai lehettek (Finkelstein, 2013).

Egyszerre funkcionálhattak közigazgatási vagy katonai központokként, és emellett királyi propagandaként is. A propaganda azt jelenti ebben a kontextusban, hogy az ilyen monumentális paloták és erődök célja az is lehetett, hogy az Omridák hatalmát hirdesse, és lenyűgözze, csodálatra indítsa, vagy akár megfélemlítse a határon kívül, de a határon belül lakókat is. A propaganda mellett, a béke és a stabilitás megőrzéséhez az is sokban hozzájárult, hogy az Omridák nem erőltettek rá egy másfajta strukturális rendszert a kánaánita lakosságra, hanem hagyták őket már a meglévő kereteken belül élni (Finkelstein és Silberman, 2003).

Stratégiaiilag talán a legfontosabb terület, amelynek lakosságát mindenféleképpen meg kellett nyerni, a Jezreél-völgye lehetett az Omridák számára. Azért volt ennek stratégiaiilag igazán nagy szerepe, mert mai kifejezéssel élve, ez a rész volt az izraeli királyság mezőgazdasági motorja, valamint aki ezt a területet uralta, az számos kereskedelmi útvonal felett is úr volt (Finkelstein, 2013).

Az északi királyság Kr. e. 9. századi lakosságszámát tekintve pontos adatot nem tudunk mondani, viszont a különböző vizsgálatok kimutatták, hogy a Kr. e. 8. században a lakosság száma 350.000 fő lehetett. Tehát sokkal nem lehetett kevesebb a 9. században sem a lakosság száma, amit, ahogyan már említettem, egy sokszínű népesség tett ki. A sokszínűséggel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy ez azt jelenti, hogy Izrael királysága sohasem lehetett klasszikusan csak izraeliták által lakott vidék (Finkelstein és Silberman, 2003).

Végezetül pedig megjegyezhetjük, hogy a júdai királyság még akkor sem vitt véghez ilyen monumentális építkezéseket, amikor a Kr. e. 7. században fénykorát élte. Anyagi és emberi erőforrások hiányában nem is lett volna képes a Kr. e. 9. századi omrida építkezések színvonalát elérni (Finkelstein, 2013).

#### 1.4. Kereskedelem és gazdaság

Arra már talán utaltam, hogy az Omridák jó külpolitikát folytattak, elég csak Aháb házasságára gondolnunk Jezabellel, ami egy nagyon jó politikai házasságnak volt nevezhető. A jó külpolitika lehetővé tette a megfelelő gazdasági kapcsolatok kialakítását is. Izrael jelentős olívaolaj-beszállítója lehetett Egyiptomnak és az Asszír Birodalomnak is, amelyek nem rendelkeztek a fejlett, nagy kiterjedésű olajbogyóültetvényekhez szükséges környezeti feltételekkel. Az olajbogyó exportot támasztják alá a Samáriában talált festett osztrakonok, a 8. sz. elejéről, valamint a felföldi régészeti lelőhelyek, ahol

olajbogyó feldolgozásra, olajiparra való utalásokat találtak (Finkelstein, 2013). Ezek a Samáriából előkerült festett cseréptöredékeken, amelyek a bortermelésre is utalnak a vidéken, ahogyan azt már egy fentebbi fejezetben említettem, jellemzően négy dolog szerepelt: egy dátum, a származás helye, egy címzett, és egy terméknév. Ezen adatok nagy segítségünkre vannak a töredékek datálásában és származási helyük meghatározásában. Datálás szempontjából a Kr. e. 8. század a legvalószínűbb, de egyesek Aháb uralkodásának idejét is elképzelhetőnek tartják a töredékek kormeghatározása kapcsán (Master, 2013; Mazar, 1992). A feltüntet településnevek és az olyan személynevek, mint Abiézer, Helek, Asriel, Sekem, Semida, vagy Noé, amelyek a bibliai Manassé törzsének nemzetségtáblázatában is előfordulnak, egyértelműen Manassé törzsének területeit és a Samária közelében lévő településeket jelölik meg az olaj és bor származási helyeként. Ezek az árucikkek a legeladhatóbb exkluzív árucikkei voltak a kornak, és ezeknek az értékesítésével lehetett a legkönnyebben kivitelezni, hogy a megtermelt javak, amelyek a birtokokról adományként, vagy az adó részeként Samáriába kerültek, pénz formájában a királyi udvar jövedelmévé váljanak (Master, 2013).

A Holt-tengertől délre fekvő Khirbet en-Nahas volt a legnagyobb és legfontosabb rézforrása a Keletnek. Az itteni rézkitermelésnek két szakaszát különböztetik meg a kutatók: az első szakasz a Kr. e. 12-11. századot jelenti, a második szakaszt pedig a Kr. e. 10. század vége és a 9. század eleje jelenti (Levy, et al., 2004). A második szakaszban érte el a Khirbet en-Nahas-i termelés a csúcspontját, amely azért lényeges a számunkra, mert ebbe az Omrida-dinasztia napjai is beletartoznak (Finkelstein, 2013). A komoly rézkitermelést támasztja alá, hogy egy vélhetően fémmegmunkálással foglalkozó épület maradványait tárták fel a régészeti telephelyen, amelynek fő részeit a Kr. e. 9. sz.-ban építhették. Tovább erősíti ezt, hogy ebből a régészeti rétegből számos csiszolókö, kalapácskö, mozsár maradványa került elő, amelyek a réz megmunkálásában játszottak szerepet. A régészeti hely egy másik részén egy salakdomb radiokarbonos vizsgálata szintén kimutatta, hogy a vizsgált rétegek szerint olvasztó tevékenységet végeztek a dombon (Levy, et al., 2004). Ismerve a hely adottságait, és a különböző vizsgálatok eredményeit, az is elképzelhető, hogy innen, Kirbeth en-Nahasból vihették a rezet a Karkar-i ütközet több ezer harci kocsijához. Ennek a Khirbet en-Nahas-i réznek északra, a transzjordániai Királyok Útja mentén, és nyugatra, Egyiptomba, valamint a tengerparti síkságra kellett áramlania. A Királyok Útja a Móábban és Gileádban lévő omrida erődítmények által volt ellenőrizve, a tengerparti síkságot pedig Gézer és Dór kikötője uralta. Ez azt jelenti, hogy Izraelnek kellett a legjelentősebb haszonélvezőjének lennie a

Khirbet en Nahas-i rézkitermelésnek és rézkereskedelemnek a Keleten (Finkelstein, 2013).

Érdemes még kitérnünk az oly sokat emlegetett harciszekerekre, és első sorban a hozzájuk szükséges harci lovakra is. Egyértelműnek tűnik, hogy Izraelnek a Kr. e. 9. század közepére jelentős szekérhadserege lehetett, ami haderejének jelentős részét adta. Ennek a szekérhadseregnek egy nagy része a Bibliából is ismert Arám összeütközésekből származhatott (1Kir 20), mint hadizsákmány, másik részét (első sorban a lovakat) a saját tenyésztési rendszer kialakítása adta. Ahogyan arra az előző mondatban is utaltam, lovakhoz zsákmányszerzés, vásárlás, vagy tenyésztés útján is hozzájuthattak a kor királyai. Izrael királysága minden valószínűség szerint nem hagyatkozhatott csak arra, hogy egy-egy csata után zsákmányként elvigye és a saját ménésébe, majd hadseregébe alkalmazza az újonnan szerzett lovakat, mert ahhoz túl drágák és fontosak voltak. Éppen ezért nagyon valószínű, hogy Izrael saját lótenyésztésbe kezdett. Egyes számítások szerint 12 év alatt, akár 1000 harcilovat is ki tudtak tenyészteni. Ilyen adatok fényében, könnyen elképzelhető az is, hogy a Karkar-i ütközetről szóló beszámoló nem is túloz Aháb 2000 harci szekérének említésével, mivel Izrael királya 22 éves uralma alatt könnyen ki tudott állítani egy ekkora haderőt (Cantrell, 2011). A megvásárolt vagy tenyésztésre használt harci lovak, amelyeket ezekhez a szekerekhez alkalmaztak valószínűleg Egyiptomból származhattak (Finkelstein, 2013). Tudjuk ránk maradt írásokból, hogy a Kr. e. 8. században Izrael a lókereskedelem egyik meghatározó tényezője lehetett, mivel ebben az időben ő volt az, aki északra lovakat szállított. Ennek ékes példája Megiddó lehetett, ahol a lótenyésztésre alkalmas épületek kerültek elő ebből a századból, itt tárták fel a legjobban kidolgozott istállókomplexumot a vaskori Izrael idejéből (Finkelstein, 2013; Cantrell, 2011). A Meggidóban feltárt kiképző, tenyésztő komplexumot a Kr. e. 8. századra datálják, így felmerülhet a kérdés, hogy hol lehetett Aháb idejében ennek a komplexumnak a megfelelője. A nyomok egyértelműen Jezréelbe vezetnek, ami hasonlóan alkalmas lehetett mind környezeti feltételeinek, mind pedig kialakításának köszönhetően lovak tenyésztésére és kiképzésére. Jezréel mellett Hácórbán, Dánban, és Bétseánban is állomásoztathattak lovakat. Ez pedig azt jelenti, hogy nagy méretekben folyhatott a lótenyésztés az északi királyságban már Aháb idején is, Jezréel központtal. Így valószínűleg nem csak a Kr. e. 8. században, hanem már a Kr. e. 9. században is exportálhattak lovakat más királyságokba is (Cantrell, 2011).

Összességében tehát azt lehet elmondani, hogy Izrael a Kr. e. 9. sz.-ban térségének mini nagyhatalma lehetett, gazdasági értelemben is, az olaj és bortermeléssel, a

réztermeléssel, valamint a lovak tenyésztésével, amelyeket külföldre, a környező királyságokba, akár Egyiptomba, akár Damaszkuszba, de Tíruszba is exportálni tudtak. Itt fontos még megemlítenünk, amire a dolgozat későbbi részeiben is említést teszek, a megfelelő szövetségi kapcsolatok kialakítását is Tírusszal, ami kora világgazdaságának legfontosabb szereplője volt, de a Júdával kötött szövetséget is meg lehet említeni, amely házasság útján jött létre, mégpedig úgy, hogy Aháb a lányát Atalját adta hozzá a júdai királyhoz. Ez utóbbi szövetségkötés lehetővé tette, hogy Aháb biztosítsa a hátszínét, és mint az a bibliai beszámolókból is kiderül (1Kiráj 22), inkább vazallusa lehetett az északi Királyságnak Júda, így nem sok vizet zavart, de jó biztosíték volt (Komoróczy, 1995).

## 2. Az Omridák értékelése a bibliai szöveg szerint

### 2.1. A Királyok első és második könyve

A Királyok első és második könyve a Deuteronomista Történeti Mű részeként a királyok korát mutatja be, Dávid halálától a babiloni fogságig (Rózsa, 2016). A könyvek szövegüket tekintve nem egységesek, ami azt jelenti, hogy különböző hagyományokat dolgoztak egybe bennük, és többszöri szerkesztés után, egy fogság utáni deuteronomisztikus szerkesztői munka eredményeként érik el a majdnem végleges változatukat. A Királyok könyvei 16 fejezetet szentelnek az Omridák uralmának bemutatására, Omritól egészen Jórámig (1Kir 16,15–2Kir 10,17) (Zsengellér, 2022). Ahhoz, hogy megérthessük a Királyok könyvének beszámolóit, és megfelelően tudjuk értékelni azokat, látnunk kell, hogy a Deuteronomista Történeti Mű a fogság idején keletkezett, és szerkesztőinek, szerzőinek a szemléletmódját, és így a 1-2Kir szerkesztőinek szemléletmódját is, alapvetően meghatározta az, hogy a fogságból visszatekintve keresték a katasztrófa okait és a felelőseit. A 1-2Kir-ben a katasztrófa felelősei a királyok, akik első sorban kultikus magatartásuk miatt válnak a szerkesztő számára elsődleges bűnbakokká (Rózsa, 2016). A kultikus magatartás mércéjét a Deuteronomiumban található irányadás adja, hogy YHWH-t csak egyetlen kultushelyen lehet tisztelni, egészen pontosan ott, ahová ő a nevét helyezi. A deuteronomista szerzők és szerkesztők számára ez az iránymutatás vált kötelező érvényűvé a kultuszra vonatkozólag, ami abból a felismerésből fakadt, hogy ez adja meg a különbséget a YHWH-hit és a kánaánita természeti kultusz között, mivel, ha YHWH-t a magaslati helyeken is tisztelik, akkor az összevegyül a Baal-kultusszal, tehát nincsen semmi különbség a kettő között, és nem érvényesül YHWH kizárólagossága. Ez a radikális felfogás érvényesül a deuteronomista történetteológiában is, hiszen ahogyan arra néhány mondattal korábban már utaltam, egyedül ez határozza meg, hogy egy adott királyt leegyszerűsítve „jónak” vagy „rossznak” tartanak a 1-2Kir elbeszélései. Azért fontos ezt látni, mert sohasem a politikai összteljesítmény leírására, a részletes politikai cselekedetek bemutatására törekszik ez a történetírás amellett, hogy a szöveg akarva-akaratlanul is beszámol egy-egy csatáról, vagy politikai döntésről. A 1-2Kir szerkesztői számára egyedül az számít, hogy teológiai és kultuszi szempontból az adott király megfelel-e az elvárásnak vagy sem, megtartja-e a Mózes törvényében kijelentett isteni akaratot vagy sem. Az északi királyok esetében elég egyértelmű a deuteronomista szerkesztők ítélete, hiszen Jeroboám vétke az, amit Izrael mindegyik királya elkövetett,

így mindegyikük uralkodása negatív megvilágításba kerül. Az északi királyság mintegy 200 éven keresztül fennmaradt, erre pedig a Deuteronomistának valami féle értelmes magyarázatot kellett adni, hogy hogyan lehet az, hogy olyan királyoknak, akiknek uralkodása teljesen negatív, fent maradhatott a királysága 200 éven keresztül, és miért nem buktak el hamarabb. A szerkesztők válasza abszolút teológiai: Isten kegyelme az, ami nem hagyta hamarabb összeomlani az országrészt (von Rad, 2007).

Van azonban még valami, ami izgalmas és megfontolásra érdemes a deuteronomista szerkesztőkkel kapcsolatban, ez pedig Salamon alakjának ábrázolása a Királyok első könyvében (Hodossy-Takács, 2011). Azt tudjuk, hogy a deuteronomista szerkesztők célja a Salamonról szóló anyagrészekkel kapcsolatban az, hogy Salamon uralkodását a választott nép történelmének aranykoraként idealizálják, magát Salamont pedig rendkívül bölcs, rendkívül gazdag és nagyhatalmú uralkodóként írják le. Az ő uralkodásának ez az idealizálása abban a nézetben gyökerezik, hogy a Templom építőjét és korát, uralkodásának időszakát Isten mindenféle áldással megáldotta, ellentétben a száműzetésben, a Templom lerombolása után megtapasztalt nyomorúsággal. Pontosan emiatt az idealizálás miatt érdemes nekünk első renden nem történelmi beszámolóként tekinteni a Salamon uralkodásáról szóló bibliai szakaszokra, mivel azokban lehetnek túlzások (Ishida, 1992).

Éppen ezért, ha közelebbről megnézzük ezeket a beszámolókat, valamint a régészeti leleteket is melléjük tesszük, akkor meglepően tapasztalhatjuk, hogy párhuzamokat tudunk felfedezni Aháb és Salamon uralkodása között. Mindketten idegen uralkodó lányát veszik feleségül (Aháb Jezabelt, a szidóni király leánya, Salamon pedig a fáraó lányát), hogy egy nemzetközi szinten jónak mondható szövetséget hozzanak létre, jó kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek mind a ketten, a királyságuk virágzik uralkodásuk idején, valamint komoly haderővel rendelkeznek a térségben. Az idegen asszonyok, mindkettejüket bajba keverik... (Hodossy-Takács, 2011). A régészeti adatok, pedig azt mutatják, hogy Aháb valószínűleg föníciai mestereket alkalmazhatott a samáriai építkezések során, csak úgy, ahogyan Salamon a jeruzsálemi templom építésekor (Thiel, 1992). De ha csak a dolgozat első részében is tárgyalt régészeti leleteket vesszük sorra, amelyek az Omridák uralmának virágkoráról tanúskodnak és egy jól működő királyság képét tárják elénk, és ezeket tesszük a Salamoni elbeszélés mellé, akkor akarva-akaratlanul is olyan érzése támadhat az embernek, mintha az Omridák uralma, és azok eredményei tükröződnének vissza a deuteronomisták által szerkesztett, Salamonról szóló anyagrészben. Figyelembe véve Megiddót is például, amit Salamonnak tulajdonít a

bibliai beszámoló, de datálása mégsem egyértelmű a Salamoni korra, sőt komoly kétségeket vet fel, főleg úgy, hogy omrida építészeti sajátosságokat mutat, de Hácórt is megemlíthetnénk, amit pedig a kutatók egyértelműen az Omridák idejére datálnak (Ussishkin, 2007; Finkelstein és Silberman, 2003). Olyan, mintha mindazt, amit az Omridák elértek, a szerkesztők Salamonnak tulajdonítanák. Azonban fontos leszögeznünk azt, hogy mindez nem azt jelenti, hogy Salamon ne lett volna egy valódi történelmi személy, vagy ne lettek volna uralkodásának eredményei, mert minden valószínűség szerint voltak (Hodossy-Takács, 2011). De mégis az, hogy nem maradt ránk egyetlen korabeli biblián kívüli utalás sem Salamon nevére, sem az uralkodására, valamint a régészeti adatok, amelyek az első aranykort inkább a Kr. e. 9. századból tükrözik vissza kérdéseket vethetnek fel az emberben (Ishida, 1992). Azt gondolom, hogy fel kell tennünk azt a kérdést, hogy nem lehetséges-e, hogy a deuteronomista szerkesztők egy olyan uralkodó uralkodásánál tükrözték vissza az Omrida uralkodóház regnálásának eredményeit, aki a teológiai megítélés szempontjából sokkal népszerűbbnek bizonyult? Talán éppen azért járhattak el így, hogy bizonyítsák, hogy ha az emberek emlékezetében az Omridák uralma és annak pompája, nagysága sokkal elevenebben élt, a Salamoné még ettől is nagyobb volt, vagy legalábbis vetekedett vele. Könnyen lehet, hogy az Omridákra úgy tekintettek, mint akik a fogságba kerülés folyamatában, a kultuszhoz kapcsolódó bűneik miatt kiemelkedő szerepet játszottak, így megpróbálták feledtetni eredményeik említése nélkül aranykorukat (Hodossy-Takács, 2011).

Egy ilyen rövid teológiai kitekintés után sokkal könnyebben értjük majd meg, hogy miért is nyilatkozik ennyire negatívan a bibliai szöveg az Omridákról, akikkel kapcsolatban a legnagyobb negatívum az, és elsősorban Aháb uralkodásának értékelése kapcsán domborodik ki ez nagyon, hogy a Baal-kultusszal szemben egyfajta vallási türelem van érvényben az északi királyságban. Azzal a Baal-kultusszal szemben, amelynek gyakorlása, vagy megtűrése, a Deuteronomista számára megbocsáthatatlan vétket jelentett. Főleg úgy, hogy a Samáriában emelt Baal-szentély a kultusz hivatalos elismerését jelentette azzal, hogy a kánaánita lakosság számára is rendelkezésre állt (Jagersma, 1991).

## 2.2. Az Omridák valláspolitikája

A Deuteronomista problémája egyértelmű az Omridákkal szemben. Azonban látnunk kell, hogy bármennyire is próbálja teljesen YHWH-től elfordultnak bemutatni a

bibliai szöveg Ahábot és leszármazottait, (Omrit direkt nem említtem most, mert róla keveset szól a bibliai elbeszélés), a helyzet korántsem ennyire fekete vagy fehér.

Olyannyira nem, ahogyan arra Komoróczy Géza is rámutat, az Omridák nem YHWH-ellenes politikát folytattak, hanem pont ellenkezőleg, a dávidi és salamoni hagyomány hűséges követői lehettek uralkodásuk ideje alatt. Ezt támasztja alá az, hogy Aháb bibliából ismert gyermekeinek neve mind theophorikus név (Ahazjá, Jórám, Ataljá), tehát YHWH isteni nevét tartalmazzák. De az 1Kir 18-ban is, találkozunk egy theophor névvel, amikor Aháb egyik magasrangú tisztségviselőjéről olvasunk Óbadjáról, akinek neve szintén theophor név. A theophorikus nevek megjelenése Aháb gyerekeinek esetében azt erősíthette, hogy Aháb a gyerekei nevében is kifejezésre juttatta a jahvista vallásosságát, hogy ő igenis YHWH-hoz tartozik (Komoróczy, 1995).

Tovább erősíti ezt az 1Kir 12,28-29 is, ahol annak a kifejeződését látjuk, hogy Jeroboám a két országrész kettéválásakor, vallásilag is levált Júdáról, azon belül pedig Jeruzsálemről, hiszen Bételben és Dánban olyan bika alakú szobrokat állíttatott fel, amelyek YHWH szimbolikus jelenlétét fejezték ki az országban, és lehetővé tették az imádatát ezeken a helyeken (Zsengellér, 2022; Komoróczy, 1995). Jeroboámnak ez a cselekedete az, ami egy különleges vétek a Deuteronomista szemében, hiszen az egyetlen kultushelytől való elszakadásról van ez esetben szó, amely vétket Aháb is folytatta (Zsengellér, 2022). Logikusan következik ebből, hogy Aháb is a YHWH-hit elkötelezett támogatója lehetett.

Fontos továbbá kiemelni, hogy Aháb uralkodásának idején, a deuteronomista jogrendszert ismerték, és valószínűleg ennek szellemében alkalmazták is az akkor használt törvényt. Ez derül ki az 1Kir 21,10 és 13-ból, ahol két tanúra van szükség egy eset jogszerű bizonyításához, amiről a Deuteronomium is rendelkezik, valamint az 1Kir 22,27-28-ban is ennek nyomait lehet felfedezni a hamis és igaz próféták megkülönböztetésekor, ahol szintén a deuteronomiumi rendelkezést veszik alapul. Azért lényeges ez a számunkra, mert a deuteronomista jogrend mindamellett, hogy a dávidi és salamoni hagyomány folytatását is jelenti, első sorban a jahvista törvények szellemét képviseli, így pedig ismételten azt lehet elmondani, hogy Aháb uralkodása idején mélyen megvoltak a jahvizmus gyökerei, és a mindennapi élet szintjén is meghatározó volt a YHWH, az igazi zsidó hit az északi királyságban is (Komoróczy, 1995).

Ahogyan arra már többször is utaltam, a Deuteronomista legnagyobb problémája az Omridákkal kapcsolatban, hogy teret engednek a Baal-kultusznak. Azonban, ahogyan azt az előző bekezdésekben is láthattuk, ebből nem lehet egyértelműen arra következtetni,

hogy maga Omri, Aháb vagy leszármazottaik a Baal-kultusz követői lettek volna, sőt a Baal-kultuszt nem is vallási, hanem politikai szemszögből érdemes megvizsgálnunk (Jagersma, 1991). Politikai szemszögből, mert Baal és Asera istenségek és a hozzájuk kapcsolható kultusz, templom megjelenése az északi királyságban a korabeli diplomácia része lehetett. A Bibliából ismerjük, hogy Aháb házasság révén szövetségre lép Tírusszal (1Kir 16,31), hogy Damaszkusszal is jónak nevezhető gazdasági szövetséget köt (1Kir 20,34), ezek pedig egyenrangú felek szövetségének nevezhetőek. Az egyenrangú felek között létrejövő szövetségnek velejárója volt, hogy a szövetséget kötő felek átvették egymás kultuszát is. Ezt valahogy úgy kell elképzelnünk, hogy egy Baal-templom vagy egy Asera szobor megjelenése akár Samáriában vagy az északi országrész valamelyik másik településén azt jelentette, hogy a királyság melyik másik királysággal van szövetségi viszonyban. Úgy, ahogyan ma egy-egy zászló vagy épület jelzi egy ország diplomáciai kapcsolatait. Egyébként a politikai szövetségek szimbólumainak megjelenése a kultuszban szintén nem egyedi vonása az Omridák uralkodásának, hiszen ez is, mint sok minden más, a salamoni hagyományt tükrözi. Így pedig, ha a kultuszok kölcsönös átvételéről beszélünk, akkor fontos látni, hogy az Omridák inkább terjeszthették és népszerűsíthették a YHWH kultuszt és hitet, mivel a szövetségek révén más királyságokba is emelhettek templomot YHWH-nak (Komoróczy, 1995).

A meghódított területeken is alakíthattak ki YHWH kultuszhelyeket, legalábbis erre enged következtetni a Mesa felirat, amely két móábi lehetséges YHWH kultuszhelyről számol be. A felirat tanúsága szerint az egyik ilyen település Atarót lehetett, ahol „dwdh oltárát” állították fel, a másik pedig Nébó, ahol YHWH „edényei” azok, amelyek tanúskodnak Izrael Istenének kultuszáról a térségben (Zsengellér, 2022). Tehát megint csak arról beszélhetünk, hogy az Omridák terjesztői lehettek a YHWH-hitnek, nem csak a szövetségkötések, hanem a hódításaik által is, amelyek során igyekeztek a meghódított területen jelezni, hogy ott az ő Istenük uralkodik.

Ahogy tehát láthatjuk, egyáltalán nem lehetett olyan egyértelmű az Omridák uralkodása alatt, hogy ők egyedül és kizárólag a Baal és Asera-kultusz követői lettek volna és elnyomásban tartották volna a YHWH-hitet és annak követőit a kezdetektől fogva. Sokkal inkább arról lehetett szó esetükben, hogy a Baal és Asera-kultusszal szemben egyfajta vallási türelem lehetett érvényben, valószínűleg a kánaánita lakosság miatt, és így két vallás, kultusz működött párhuzamosan, kizárólagosság nélkül az északi királyságban, ami egyes radikális vagy ortodox jahvista csoportok ellenszenvét váltotta

ki. Később a konfrontációk, a YHWH-próféták és a jahvista követők hatására dönthettek az Omri-ház leköszöntekor az uralkodók végleg YHWH mellett (Zsengellér, 2022).

### 2.3. Illés próféta

Az 1-2Kir könyveinek elbeszélésében a prófétákról szóló elbeszélések, akik egy-egy király idején lépnek fel nagyobb teret kapnak, és egy-egy ciklus ki is emelkedik belőlük. Ilyen elbeszélés ciklus az egyik legnagyobb ószövetségi prófétái is: Illésé, akinek történetei az 1Kir 17-19; 21. és 2Kir 1. fejezetekben találhatók (Rózsa, 2016). Illés (יְהוֹשָׁפָט) a zsidó történeti hagyomány egyik központi alakja, a Messiás előhírnöke a végidőkben. A neve יְהוֹשָׁפָט, önmagában már beszédes, mivel jelentése „Az istenem: Jahve” egyértelmű elköteleződést jelent a YHWH-hit mellett. Ő az, aki szembe helyezkedik Ahábbal és feleségével Jezabellel, és felemeli hangját a Baal-kultusszal szemben. Fellépésének és működésének ideje, egy hosszabb, az egész ország gazdaságát megviselő szárazságra esett, aminek megszűnését az ő vallásos fellépésével hozták sokan összefüggésbe, így korának elég népszerű alakjává is vált (Komoróczy, 1995). Illés, egy olyan kisebbség tagja lehetett, akik elköteleződtek a YHWH-hit mellett, és YHWH-nak a kizárólagosságát, hirdették a fennálló politikai hatalom vallási rendelkezéseivel szemben is (Hodossy-Takács, 2011).

A 1-2Kir próféta elbeszélései sok népimotívummal és csodás elemmel vannak tele, Illés történetei pedig különösen sok ilyen elemet tartalmaznak, így nehéz számunkra valós történeti eseményeket és adatokat levonni egy-egy bibliai történetből. Az tehát világos, hogy nem lehet ezeket az elbeszéléseket valódi történeti beszámolóként kezelni, azonban történeti háttérét meg-megsejthetjük egy-egy történetnek, amelyek közelebb visznek bennünket a Kr. e. 9. sz. társadalmi problémáihoz (Miller és Hayes, 2003). A fennmaradt Illés történetek magas száma pedig azt bizonyítja, hogy a próféta valóban jelentős szerepet játszhatott a Kr. e. 9. sz. történelmi eseményeiben (Komoróczy, 1995).

Illés minden valószínűség szerint, legalábbis a bibliai szövegből erre következtethetünk, hogy vidéki származású lehetett, egészen pontosan Transzjordániából, azon belül pedig Gileádból származhatott (Komoróczy, 1995). A Héber Biblia tisbeinek (תִּשְׁבֵּי) nevezi Illést, aki a gileádi jövevények közül való. Az, hogy ez mit is jelent pontosan, nem teljesen egyértelmű. Az is nehezen meghatározható, hogy hol lehetett található Tisbes, ha egyáltalán volt ilyen település, de az is elképzelhető, hogy a bibliai szöveg csak arra utal, hogy Illés a Jordántól keletre a Jarmuk és a Jabbók közötti

erdős, vad, lakatlan részen telepedhetett le Gileádban (Konkel, 2006). Ha nem is tudjuk, hogy pontosan honnan származott Illés, annyi azonban bizonyos, hogy vidéki volt és innen, egy vad és lakatlan tájról ment a fővárosba, ahol nagyobb feltűnést és botrányt tudott kelteni drámai fellépéseivel (Komoróczy, 1995). Egy olyan időben tud nagy hatást gyakorolni az emberekre drámai föllépésével, amikor szárazság volt az országban. Erre engednek következtetni az antik beszámolók is Etbaal föníciai király (Aháb apósa) idejéből, amelyek szerint valóban szárazság sújtotta Palesztinát ebben az időben, ami éhínséghez is vezethetett, úgy, ahogyan azt az 1Kir 18,2-ben is olvashatjuk (Karasszon, 1983). Fellépései nagyon szépen megszerkesztett történetek, jó dramaturgiával, és mindegyik történet azt szolgálja, a maga csodás elemeivel együtt, hogy Illésnek, ennek a karizmatikus személyiségnek a hírnevét növeljék, továbbá látnunk kell azt is, hogy a történetek nem egyidejűek (Komoróczy, 1995).

Illés számára azonban a valós ellenfél nem Aháb király, hanem az idegen. Az idegen kultúra, annak megtűrése, bizonyos idegen szokások átvétele, az idegen kultusz, vagy az idegen királynőt is ide sorolhatjuk (Komoróczy, 1995). Illés tisztában kellett, hogy legyen azzal, hogy Aháb maga YHWH követője. Egyértelműen utalnak erre a már említett jahvista gyermek nevek. Azonban Illés magatartásából arra következtethetünk, hogy nem volt elegendő a számára az, hogy maga a király, személy szerint a YHWH-hit követője, vagy, hogy csak az izraeli lakosság az, aki YHWH tisztelője és követője. Azt szerette volna elérni, hogy ne legyenek meg a türelem más istenekkel szemben, ne legyenek templomaik, és ne lehessen imádni akár Baalt, akár Aserát. Azt gondolom, hogy ez az egyik kulcs momentuma Illés föllépésének, mert itt ütközik össze, ezzel a felfogásával és törekvésével Aháb kozmopolita politikájával. Azzal a politikával, aminek nem okoz problémát az, hogy a megfelelő szövetségi kapcsolatok kialakítása és fenntartása végett átvegyen és türelemmel legyen egy másik kultusszal szemben (halkan jegyzem csak meg, hogy a salamoni tradíciót követve), akár Tíruszból vagy Damaszkuszból. Illésnek ez a törekvése, veszélybe tudta volna sodorni, akár a Tírosszal kötött, házassággal is megpecsételt, politikai és gazdasági szövetséget (Gutmann és Sperling, 2007). Illés, akinek személy szerint nincsen baja a tíruszi emberekkel, hiszen tudjuk a bibliai elbeszélésből (1Kir 17,8-24), hogy megszáll egy sareptai özvegynél és még segít is rajta, abszolút nem foglalkozik egyfajta szűk látókörű fundamentalistaként, az ország helyzetével, politikájával, és szövetségi rendszerével (Gutmann és Sperling, 2007; Komoróczy, 1995). Úgy gondolja, hogy az állam kötelessége az, hogy biztosítsa

egyedül és kizárólag a YHWH-hitet az országban, mást pedig ne tűrjön meg mellette (Gutmann és Sperling, 2007).

Illés tehát azzal a magatartásával, amellyel egyfajta politikai programmá tette vallásfelfogását és a vallásokkal kapcsolatos álláspontját, került szembe a királyi udvarral és Ahábbal. Egészen pontosan azzal a politikával, amely a királyi udvar hivatalos politikájának minősült (Komoróczy, 1995). Ez az a pont, amikor Aháb elüldözhetette Illést, mert már túlságosan megerősödhetett a Baal-kultusz papjaival szemben, és túl nagy befolyása lett a YHWH-kultuszon belül, így pedig a kétpólusú valláspolitikai is veszélybe került, ami a szövetségi viszonyok szempontjából volt kulcsfontosságú (Karasszon, 1983).

Illésnek ezt a fundamentalistának is nevezhető felfogását látjuk megnyilvánulni a Karmel-hegyi történetben is (1Kir 18,20-46), ahol döntésre hívja a hallgatóságot. A Karmel-hegy elhelyezkedését tekintve nagy jelentőséggel bírt. Egészen a honfoglalásig kell visszanyúlnunk ahhoz, hogy megértsük miért is volt olyan jelentős maga a hegy. A bibliai beszámolók alapján arra következtethetünk, hogy a honfoglalás során a honfoglaló csapatok kikerültek a hegyet, és a környező síkságokon telepedtek le. Ez azt jelenti, hogy számos kánaánita település maradt érintetlenül, ez pedig oda vezetett, hogy az izraeli törzseknek együtt kellett élnie az őslakos kánaáni lakossággal, így az ő kultuszukkal is. Később Dávid idején történhetett meg a jahvizmus előretörése a térségben a terület meghódításával, de ezt sem lehetett olyan jelentős (Karasszon, 1983). A kezdetektől fogva itt tarthatták Baal istenség szertartásait, és éppen ezért a jahvizmus csak szépen fokozatosan tudta innen kiszorítani a Baal-kultuszt (von Rad, 2007). III. Sulmanu-asarídu beszámol arról egy feliratában, hogy a Karmel-hegy északi szirtjéig terjedt Hazáélnak, arám királyának a királysága és hogy ezen a szirten az ő idejében Baal-kultusz folyt. Az Etbaal király idejéből származó beszámolók pedig arról számolnak be, hogy a Karmel-hegyen két oltár volt felállítva. Talán egy Baalnak egy pedig YHWH-nak? Könnyen elképzelhető, hogy így volt, de biztosat nem tudunk mondani. Annyi azonban bizonyos, hogy a Karmel-hegy egyszerre töltötte be a politikai határ szerepét, és egyszerre jelentette a kapcsot a kánaánita kultusz és a jahvista kultusz között (Karasszon, 1983).

Visszatérve azonban a történetünkhöz (1Kir 18,20-46), azt kell látnunk, hogy Illés azzal kezdi fellépését, hogy döntés elé állítja a királyt és Izrael fiait. Azt a kétpólusú valláspolitikát kérdőjelezi meg, amit Aháb folytatott, és amely rendszerben a nép élte a vallási életét. Jól mutatja a vallási élet helyzetét, hogy Illés felhívására csönd a hallgatóság válasza. Ebből arra lehet következtetni, hogy az emberek számára nem lehetett egy

szokványos dolog, hogy valaki arra kéri őket, hogy döntsenek egyik vagy másik istenség mellett, az is elképzelhető, hogy nem is nagyon érthették a problémát (von Rad, 2007). A történet végét ismerjük. A Baal papoknak nem válaszol istenük, Illésnek azonban válaszol YHWH drámai körülmények között, ezt követően pedig Illés mészárlást rendez. Azonban a Baal próféták lemészárlásával kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy Illés ezt nem bosszúból tette vagy azért, mert elragadták az indulatok, hanem egy régi jogrendnek szerzett érvényt ezáltal a cselekedet által. Annak a jognak szerzett érvényt, amely a kultuszi közösséghez kapcsolódik, mégpedig oly módon, hogy aki elhagyja a YHWH-hitet, annak halállal kell lakolnia (von Rad, 2007). Illés az eset után menekülni kényszerül.

Összességében tehát azt kell látnunk Illéssel, mint történeti személyiséggel kapcsolatban, Komoróczy Géza után szabadon, hogy vallási fanatikusként lép fel a Kr. e. 9. században. Olyan vallási fanatikusként, aki vidékről jőve, ahol a YHWH-hit volt egyedül meghatározó, felháborodással vette tudomásul, hogy a fővárosban Baalnak is van temploma, hogy egy idegen kultusz uralkodik a tiszta hit mellett. Tehát fontos leszögeznünk, hogy Illésnek a Bibliából élénk tároló események alapján, annak népmesébe illő motívumait lehámozva, azt láthatjuk, hogy nem Aháb az, aki a próféta fő ellensége, hanem az a kozmopolita és számára idegen világ, amit a Baal-kultusz, a tíruszi feleség, az idegen szokások testesítenek meg. Az az idegen világ, ami csak a politikát nézve jó lehetőséget biztosítottak az ország számára: politikai szövetséget, gazdasági kapcsolatokat, gazdag kultúrát, egy lehetőséget a fennmaradásra a teret hódító Asszír Birodalom mellett (Komoróczy, 1995).

#### 2.4. Nábót szőlője

Van egy olyan történetünk a Bibliában, ami a Kr. e. 9. sz. társadalmi helyzetébe enged betekintést a számunkra, valamint a jogrend működésébe is, ez pedig Nábót szőlőjének története (1Kir 21). J. Maxwell Miller és John H. Hayes szerint a Bibliában szereplő történetnek nem sok köze lehet a valós Nábót-történethez, aminek az emlékét ez a történet is őrzi. Felfogásuk szerint a történetet inkább úgy lehet jellemezni, mint egy történelmi mesét, amelyben a három szereplő megjelenésének, Ahábnak, Jezabelnek és Nábótnak van jelentősége (Miller és Hayes, 2003). A bibliai elbeszélések is azt támasztják alá, hogy több hagyománya lehetett ismert Nábót történetének, és mély nyomott hagyott ez az eset az Ószövetségben. Erre utal a 2Kir 9,26 verse, amikor is arról

olvashatunk, hogy nem csak Nábótot, hanem fiát is megölték vele együtt a mezőn (Hodossy-Takács, 2011). Annak ellenére, hogy minden valószínűség szerint nem ismerjük a pontos részleteit Nábót esetének, egy valamit azonban érdemes kiemelni a történetből. Ez az egy valami pedig az, hogy a történetben megjelenő konfliktus a kánaáni és az izraeli jog gyakorlása körül éleződik ki (Karasszon, 1983). De mielőtt ezt kifejténénk, előbb lássuk, hogy szól a történet. Nábót szőlője megtetszik Ahábnak a királynak, aki meg is akarja tőle vásárolni azt. Nábót nem adja a királynak az atyai örökségét, a király ettől pedig elkedvetlenedik, mint egy kisgyermek. A felesége Jezabel az, aki a király segítségére siet és biztosítja férjét afelől, hogy ő majd elrendezi ezt az ügyet és megoldja azt. A királynő meg is oldja Nábót földjének kérdését azzal, hogy hamis tanúkat állítat vele szemben, Nábótot megkövezik és meghal, a királyt pedig semmi sem akadályozza innentől kezdve abban, hogy birtokába vegye a szőlőt (Hodossy-Takács, 2011).

Nábót védelemezzi az örökségét, amit az izraeli jogrend szerint, még a király sem vehetett el tőle (Karasszon, 1983). A családi birtok védelme a szociális háló szerepét is betöltötte, ugyanis az, hogy az örökös számára tiltva volt az örökölt birtok elidegenítése, lehetővé tette, sőt, biztosította, hogy egy generáció ne essen a nincstelenség csapdájába, ahonnan nehéz lenne felállnia egy családnak. A király számára úgy tűnik, hogy nincsen megoldás, azonban a feleség Jezabel előáll, és kitalál egy tervet arra vonatkozólag, hogy hogyan is lehetne mégis elvenni a birtokot Nábóttól. Önmagában ez a helyzet arról számol be, hogy a törvényt maga a király is tisztelte és tiszteletben is tartotta, így nem helyezi magát a törvény felé, mivel, ha így lenne akkor csak szimplán elvette volna a földet az alattvalójától (Hodossy-Takács, 2011). Azonban azt kell látnunk, hogy figyelnek arra, hogy az izraeli jognak megfelelően menjen végbe Nábót birtokának elvétele, ezáltal pedig a kánaáni jogrend érvényre juttatása, miszerint minden föld birtokosa a király (Karasszon, 1983). Korképet tekintve azt kell látnunk, hogy a királyi udvar elég befolyásos volt ahhoz, hogy beavatkozzon az ítélethozatalba, és egy kisember életét egyik percről a másikra, egy koncepció per lefolytatásával gyorsan eldöntse, és kisemmizze (Hodossy-Takács, 2011). Talán annak a társadalmi feszültségnek állít emléket a szerző a történetben, hogy habár az Omridák politikája sok mindenkinek gazdasági fellendülést jelentett, mégis sokaknak nem sikerült előrelépnie az országban és így megnőtt a szakadék egy gazdag és tehetős, és egy szegény réteg között, akikkel szemben még néha igazságtalanságot is elkövetett a fennálló hatalom (habár Nábótot a Jezréelben, a király szomszédságában lévő birtokával semmiképp sem nevezhetjük szegénynek) (Miller és Hayes, 2003).

Ha a jogrendek szembenállását vizsgáljuk, akkor pedig azt lehet látni, hogy hasonlóan a kultuszhoz, itt is egyfajta dualizmusról és az idegen meglétéről van szó, csak most a jogrendben, ami Illés számára a fő ellenséget jelenti, mivel az isteni jogrendtől való eltéréstől van szó. A történetből úgy tűnik, hogy a szerző Jezabelt a kánaáni jog megtestesítőjének tekinti, hiszen ő az, aki végülis paradox módon, de érvényt szerez a kánaáni jognak. Azonban, hogy van ez, hogy nem váltott ki felháborodást az emberekben; hogy miért nem olvasunk arról, hogy az eljárás után elszabadulnak az indulatok; és hogy miért csak Illésnek tűnik fel mindaz, hogy itt jogtalanságról van szó, és a királyt nem illett meg Nábót birtoka? Karasszon István (1983) azt a választ adja ezekre a kérdésekre, hogy azért nem tűnik fel ez senkinek, és nem vált ki felháborodást az emberekben, mert itt nem arról van szó, hogy egy olyan jogrend érvényesül, ami idegen lenne az emberek mindennapjaitól és életétől, hanem egy olyan, ami szerves része a hétköznapiaknak, és ami az izraeli jogrend mellett szintén érvényben volt. A király pedig egyszer ezt, máskor pedig azt használta, történetünkben pedig fölcseréli a kettőt egymással. Könnyen elképzelhető, hogy ennek a kánaáni jogrendnek az érvényben lévősege egy engedmény volt a nagyszámú kánaáni lakosság felé, amelynek köszönhetően azok békességben éltek (Karasszon, 1983).

Nábót történetének meg van a maga nyelvi különlegessége is, amire érdemes nekünk is figyelni, mivel úgy tűnik, hogy a bibliai szerző a nyelvi sajátosságokkal igyekezett nevetségessé tenni a királyt és feleségét, így is kifejezve azt, hogy mennyire nem a szíve csücske a királyi pár. Magának Ahábnak a neve azt jelenti, hogy az „apa testvére”, így joggal lehetne azt feltételezni, hogy jogos az igénye a birtokra, amit Nábóttól kér. Azonban amikor Nábót az atyait örökségről beszél, akkor azt kell látnunk, hogy ez a szókapcsolat magában rejti Nábót nevét נַחֲלָת אֲבוֹתַי (nahalat abotaj), így pedig mindjárt más a helyzet. De Jezabel és Nábót nevének kapcsán is láthatunk ilyen szimbolikus egymáshoz viszonyulást, mivel Nábót neve azt jelenti, hogy „növekedik”, Jezabel neve pedig, egészen konkrétan annak szóösszetétele Belial héber megfelelőjével, azt jelenti, hogy „növekedés nélküli” (Zsengellér, 2022).

Érdekességként fontos még megjegyezni, hogy a szerző igyekszik Aháb tekintélyét rombolni, elvenni valamit férfi mivoltából, hiszen úgy ábrázolja a királyt, mint egy duzzogó, sértődött gyereket. Egy gyereket, akit megsértettek, megbántottak és ettől fogva nem eszik semmit, csak bemeleg a szobájába és a fal felé fordulva kesereg. Ekkor pedig, mint ahogyan egy anya odamegy síró gyermekéhez, megjelenik a feleség, aki próbálja megfejteni, hogy mi is lehet a probléma, a király elkeseredésének oka. Aháb

azonban nem teljesen fejti ki a történeteket, egyfajta rövidebb verziót oszt meg feleségével a történetekből, mert azt elfelejti megemlíteni, hogy jobb birtokot ajánlott Nábót birtoka helyett, így azt az érzetet kelti, mintha félne feleségétől és reakciójától, és ezért titkolja el a teljes igazságot. Ezt követően a királyné, felháborodottan megfeddi a királyt, és mintha heccelné, arra biztatja, mutassa meg, hogy ő a király Izraelben. Végül azonban, mintha csak a kisfiát vigasztalgatná és babusgatná, gyakorlatilag kijelenti, hogy ő majd mindent szépen elintéz. Amint pedig tudjuk, el is intézett mindent, Nábót meghalt (Zsengellér, 2022).

Azt láthatjuk tehát Nábót története kapcsán, hogy a társadalmi feszültség mellett, ami meghúzódhat a történet mögött, két jogrend konfliktusának is emléket állít az elbeszélés. Úgy állít emléket, hogy közben a szerző vagy szerkesztő igyekszik lejártni a királyi házaspárt, azáltal, hogy egyfajta anya-fia kapcsolatot próbál burkoltan bemutatni az utókor számára, ami elsőre talán fel sem tűnik nekünk.

## Összegzés

Dolgozatomban megpróbáltam rávilágítani, természetesen a teljesség igénye nélkül, hogy az Omrida uralkodók idején, első sorban Omri és Aháb idején miért érthette el Izrael királysága az első aranykort. Azt az aranykort, amelyben az izraeli királyok jelentős haderővel rendelkeztek, képesek voltak bonyolult logisztikát igénylő építkezéseket és beruházásokat végrehajtani, egyenrangú félként előnyös gazdasági és politikai szerződéseket tudtak kötni, és minden adottságot kihasználva a Kr. e. 9. sz. mini nagyhatalmává tudták tenni az északi királyságot.

Mindezt úgy érték el, hogy egyfajta kozmopolita belpolitikát folytattak, ami kivívta a kor YHWH követőinek és a Deuteronomista erős ellenszenvét is. Holott ez a kozmopolita belpolitika, ami a vallást is érintette, korántsem jelentette azt, hogy maguk a királyok ne lettek volna elkötelezett hívei YHWH-nak, csak a Salamoni mintát követve igyekeztek eleget tenni a szövetségekötésekből fakadó köteleességeknek, hogy a királyság fennmaradhasson. Egy olyan társadalomban folytattak ők egy megengedőbb valláspolitikát, ahol valószínűleg még a YHWH-hit nem hódította meg a teljes királyságot, első sorban annak kánaánita lakosságát, így önmagában a Baal-kultusz betiltása komoly belső feszültségekhez vezethetett volna, nem beszélve a szövetségek veszélybe kerüléséről.

Teológia szempontból számomra teljesen világossá vált, hogy első sorban nem a királyok személye az, ami ekkora ellenszenvet váltott ki mind Illésből, mind pedig a Deuteronomistából, hanem az, hogy nem érvényesült politikájukban YHWH kizárólagossága, és hogy nem e körül a kizárólagosság körül szervezték meg mind külső, mind pedig belső politikájukat, valamint a társadalom életét. Azzal az idegen kultúrával szemben lép fel Illés a bibliai elbeszélésekben, ami hozzájárult ahhoz, hogy viszonylagos jólét alakuljon ki a királyságban, annak ellenére, hogy némelyek így is a perifériára szorulhattak. Azzal az idegen kultúrával szemben, ami minden valószínűség szerint inkább gazdagította és építette az ország kultúráját, mint sem elvett belőle.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy korántsem olyan fekete-fehér a kép az Omridákkal kapcsolatban, ahogyan arról a Biblia beszámol nekünk, hiszen egy olyan uralkodóházról van szó az esetükben, amelynek politikája majdnem minden tekintetben az aranykort hozta el Izrael számára, amely talán Salamon alakjában köszön vissza a számunkra a bibliai elbeszélésekben. Mindemellett hódításaikkal és szövetségekötéseikkel

ezek az uralkodók hozzájárulhattak ahhoz is, hogy YHWH-t más, idegen népek országában is ismerjék, és templomot emeljenek neki.

## Felhasznált Irodalom

Ahlström, G. W. (1993): The History of Ancient Palestine from the Palaeolithic Period to Alexander's Conquest. In: Clines, D. J. A. – Davies, P. R. (szerk.): *Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*. (146. szám), JSOT Press Sheffield, Guildford.

Biran, A. – Naveh, J. (1993): An Aramic Stele from Tel Dan. *Israel Exploration Journal*, **43**. 2. sz. 81–98.

Campbell, E. F. (2001): A Land Divided: Judah and Israel from the Death of Solomon to the Fall of Samaria. In: Coogan, Michael D. (szerk.): *The Oxford History of the Biblical World*. Oxford University Press, New York, 206–241.

Cantrell, D. O. (2011): *The Horsemen of Israel. Horses and Chariotry in Monarchic Israel (Ninth-Eighth Centuries B.C.E.)*. Eisenbrauns, Winona Lake.

Finkelstein, I. – Silberman, N. A. (2003): Izrael elfeledett első királysága. In: Finkelstein, I. – Silberman, N. A. (szerk.): *Biblia és régészet. Az ókori Izrael történelmének két arca*, Gold Book Kft., Debrecen, 179–204.

Finkelstein, I. (2013): *The Forgotten Kingdom. The Archaeology and History of Northern Israel*, Society of Biblical Literature, Atlanta.

Grabbe, L. L. (2008): *Ancient Israel. What Do We Know and How Do We Know It?*, T&T Clark, London.

Gutmann, J. – Sperling, S. D. (2007): Elijah. In: Skolnik, F. (2007, szerk.), *Encyclopedia Judaica*. (6. kötet), Thomson Gale, Detroit, 331–333.

Harper, R. F. (1896): The Moabite Stone. In: *The Biblical World*, **7**. 1. sz. 60–64.

Hodossy-Takács, E. (2008): *Móáb. Egy vaskori nép Izrael szomszédjában*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Hodossy-Takács, E. (2011): Hatalomgyakorlás és annak visszhangja. Esettanulmány Omri dinasztijáról, In: Simon, T. L. (szerk.) *Utolérnek téged a szavak. A hetvenéves Sulyok Elemér köszöntése*, Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 132–143.

Ishida, T. (1992): Solomon. In: Freedman, D. N. (1992, szerk.): *The Anchor Bible Dictionary*. (6. kötet) Doubleday, New York, 105–113.

Jagersma, H. (1991): *Izrael története az ószövetségi korban I.* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya Budapest.

Karasszon, I. (1983): A Kármel-hegyi Illés és Izrael története. *Teológiai szemle*, 26. 1. szám. 150–154.

Komoróczy, G. (1995): Illés próféta és Izrael politikája az I. E. 9. században. In: Komoróczy, G. (szerk.): *Bezárkózás a nemzeti hagyományokba. Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten*, Osiris Kiadó, Budapest, 168–181.

Konkel, A. H. (2006): *The NIV Application Commentary: 1 & 2 Kings*. Zondervan, Michigan.

Kottsieper, I. (2007): The Tel Dan Inscription (KAI 310) and the Political Relations between Aram-Damascus and Israel in the First Half of the First Millennium BCE. In: Grabbe L. L. (szerk.): *Ahab Agonistes. The Rise and Fall of the Omri Dynasty*. T&T Clark, London, 104–134.

Kőszeghy, M. (2001): Dávid. „Tud lantot pengetni, harcra termett és vele van az Úr”. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Lemaire, A. (2007): The Mesha Stele and The Omri Dynasty. In: Grabbe, L. L. (szerk.): *Ahab Agonistes. The Rise and Fall of the Omri Dynasty*. T&T Clark, London, 135–144.

Levy, T. E. – Adams, R. B. – Najjar, M. – Hauptmann, A. – Anderson, J. D. – Brandl, B. – Robinson, M. A. – Higham, T. (2004): Reassessing the chronology of Biblical Edom: new excavations and 14C dates from Khirbat en-Nahas (Jordan). *Antiquity*, 78. 302. sz. 865–879.

Master, D. M. (2013): Samaria/Sebaste, In: Master, D. M. (2013, szerk.): *The Oxford Encyclopedia of the Bible and Archeology*. (2. kötet), Oxford University Press, New York, 329–335.

Mazar, A. (1992): *Archeology of the Land of the Bible 10,000–586 BCE*. Yale University Press, New Haven és London.

Miller, J. M. – Hayes, J. H. (2003): *Az ókori Izráel és Júda története*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészstudományi Kar, Piliscsaba.

Rózsa, H. (2016): *Bevezetés az Ószövetség könyveibe. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*, Szent István Társulat, Budapest.

Thiel, W. (1992): Ahab. In: Freedman, D. N. (1992, szerk.): *The Anchor Bible Dictionary*. (1. kötet) Doubleday, New York, 100–104.

Ussishkin, D. – Woodhead, J. (1992): Excavation at Tel Jezreel 1990-1991, Preliminary Report. *Tel Aviv, Journal of The Institute of Archaeology*, **19**. 1. sz. 3-56. (Elérhető: (99+) (with J. Woodhead), Excavations at Tel Jezreel 1990-1991; Preliminary Report | David Ussishkin - Academia.edu) [Hozzáférés dátuma: 2022.02.04.]

Ussishkin, D. (2007): Samaria, Jezreel and Megiddo: Royal Centres of Omri and Ahab. In: Grabbe L. L. (szerk.): *Ahab Agonistes. The Rise and Fall of the Omri Dynasty*, T&T Clark, London, 293–309.

von Rad, G. (2007): *Az ószövetség teológiája I*. Osiris Kiadó, Budapest.

von Rad, G. (2007): *Az ószövetség teológiája II*. Osiris Kiadó, Budapest.

Yamada, S. (2000): *The Construction of the Assyrian Empire. A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859 824 B.C.) Relating to his Campaigns to the West*, Hollandia, Brill, Leiden.

Zsengellér, J. (2022): Aháb és az Omri-dinasztia: Izrael születése. *Collegium Doctorum. Magyar reformtus teológia*, **18**. 1. sz. 25–41.